

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми-көпшілік журналы

Научно-популярный журнал Павлодарского
государственного университета им. С. Торайгырова

2001 жылы құрылған
Основан в 2001 г.

ӨЛКЕТАНУ

КРАЕВЕДЕНИЕ

1 2013

ӨЛКЕТАНУ - КРАЕВЕДЕНИЕ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 2276-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
1 сентября 2001 года

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Арын Е.М., д-р экон. наук, проф. (главный редактор)
Кадысова Р.Ж., д-р. ист. наук, проф. (зам. гл. редактора)
Рахимов Е.К. (отв. секретарь);

Члены редакционной коллегии:

Абжанов Х.М., д.и.н., профессор;
Абусеитова М.Х., д.и.н., профессор;
Абылхожин Ж.Б., д.и.н., профессор;
Аженов М.С., д.с.н., профессор;
Алдабергенов К.М., д.и.н., профессор;
Артыкбаев Ж.О., д.и.н., профессор;
Асылханова Г.Ж., д.с.н., доцент;
Биекенов К.У., д.с.н., профессор;
Исмагулов О.И., д.и.н., профессор;
Кабульдинов З.Е., д.и.н., профессор;
Мамытова С.Н., к.и.н., доцент;
Самашев З.С., к.и.н., профессор;
Симонов С.Г., д.с.н., профессор;
Силин А.Н., д.с.н., профессор;
Толеубаев А.Т., д.и.н., профессор;
Таитемханова Р.М., д.и.н., профессор;
Шеломенцева В.П., д.с.н., профессор;
Айтжанова Д.Н. (тех. редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Өлкетану - Краеведение» обязательна.

© ПГУ им.С.Торайгырова

МАЗМҰНЫ

Өлке тану - Краеведение 1'2013

М.Ж. Абдыкаримова, К.К. Батталов <i>Абылай хан - сырт ел басып алушыларына қарсы бүкіл ел халықтарына күресті ұйымдастырған</i>	6
А.Д. Азербайев <i>Қазақ халқының ұлттық наразылық тарихы: нысаны мен өзгерісі ..</i>	15
А.М. Акшанова, Қ.Қ. Батталов <i>Батырлар институты және олардың дәстүрлі қазақ қоғамындағы орны</i>	18
С.К. Бастемиев., Е.С.Кайырбек <i>Ақ Орда - Ұлыс Жүзі</i>	23
Жұмағұл Ф., А.А. Каскабасова., К.К. Сыздықов <i>ХҮ-ХҮІІ ғғ қазақ және жоңғар хандықтарының қарым – қатынастары.....</i>	28
Д.К. Сарсекеев., А.А. Каскабасова <i>1812 жылғы Отан соғысына қазақтардың қатысуы</i>	33
Т.М. Сарсенов, А.Е. Жумабай, К.К. Сыздықов <i>Ұлттық идея – ұлттық патриотизм (Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда ұлттық идеяны пайдалану)</i>	40
Н.М. Сеитов, А.Д. Азербайев <i>Қазақ халқының Жоңғар агрессиясына қарсы күресі</i>	45
Г.Б. Тусупова., А.С. Молдакимова <i>Жоңғар агрессиясы жылдарындағы Павлодар Ертіс өңірі.....</i>	52
Хихлуха В.В., К.К. Батталов <i>Жоңғарлармен қарсы күресте Канай батырдың рөлі</i>	58
С.Н. Мамытова <i>Қазақ хандығы тарихындағы Шыңғыс ханның рөлі туралы.....</i>	64
Б.Б. Садыкова, Б.Ж. Ельмуратова <i>Қабанбай Қожасқұлұлы – атақты қазақ батыры.....</i>	67
Н. Шакиров, Л.К. Жусупова <i>Қазақстанның тарихының деректері мен олардың ерекшеліктері.....</i>	71

СОДЕРЖАНИЕ

М.Ж. Абдыкаримова, К.К. Батталов <i>Абылай хан - организатор всенародной борьбы против иноземных захватчиков</i>	6
А.Д. Азербайев <i>История национального протеста казахского народа: формы и трансформации</i>	15
А.М. Акшанова, К.К. Батталов <i>Батырлар институты және олардың дәстүрлі қазақ қоғамындағы орны</i>	18
С.К. Бастемиев., Е.С.Кайырбек <i>Улус Джучи - Ақ Орда</i>	23
Жұмағұл Ф., А.А. Каскабасова., К.К. Сыздықов <i>ХУ-ХҮІІ ғғ қазақ және жоңғар хандықтарының қарым – қатынастары</i>	28
Д.К. Сарсекеев., А.А. Каскабасова <i>1812 жылғы Отан соғысына қазақтардың қатысуы</i>	33
Т.М. Сарсенов, А.Е. Жумабай, К.К. Сыздықов <i>Ұлттық идея – ұлттық патриотизм (Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда ұлттық идеяны пайдалану)</i>	40
Н.М. Сеитов, А.Д. Азербайев <i>Борьба казахского народа против джунгарской агрессии</i>	45
Г.Б. Тусупова., А.С. Молдакимова <i>Павлодарское Прииртышье в годы джунгарский агрессии</i>	52
Хихлуха В.В., К.К. Батталов <i>Роль Канай батыра в борьбе против джунгар</i>	58
С.Н. Мамытова <i>О роли чингизидов в истории Казахского ханства</i>	64
Б.Б. Садыкова, Б.Ж. Ельмуратова <i>Қабанбай Қожакұлұлы – знаменитый казахский батыр</i>	67
Н. Шакиров, Л.К. Жусупова <i>Қазақстанның тарихының деректері мен олардың ерекшеліктері</i>	71

CONTENTS

M. Zh. Abdykarimova, K. K. Battalov <i>Abylay Khan - the organizer of the nationwide struggle against foreign invaders</i>	6
A. D. Azerbayev <i>History of national protest of the Kazakh people: forms and transformations</i>	12
A. M. Akshanova, K. K. Battalov <i>The role of batyrs institution in the Kazakh society</i>	16
S. K. Bastemiev, E. S. Kaiyrbek <i>Ulus of Jochi - White Horde</i>	22
F. Zhumagul, A. A. Kaskabasova, K. K. Syzdykov <i>Relationship between Kazakh and Dzungar Khanate in the XV-XVII centuries</i>	32
S. N. Mamytova <i>About the Genghisides role in the history of the Kazakh Khanate</i>	40
B. B. Sadykova, B. Zh. Yelmuratova <i>Kabanbay Kozhakululy – a famous Kazakh batyr</i>	51
D. K. Sarsekeev, A. A. Kaskabasova <i>Participation of Kazakhs in the Patriotic War of 1812</i>	55
T. M. Sarsenov, A. E. Zhumabay, K. K. Syzdykov <i>The national idea - national patriotism (Use of the national idea in forming a new Kazakhstani patriotism)</i>	64
N. M. Seitov, A. D. Azerbayev <i>The struggle of Kazakh people against the Dzungarian aggression</i>	69
G. B. Tusupova, A. S. Moldakimova <i>Pavlodar Priirtyshye during the Dzungarian aggression</i>	79
V. V. Khikhlikha, K. K. Battalov <i>The role of Kanay batyr in the struggle against Dzungars</i>	85
N. Shakirov, L. K. Zhusupova <i>Sources of the Kazakh history and their peculiarities</i>	89

студентка ПГУ им. С. Торайгырова г. Павлодар
доцент кафедры истории ПГУ им. С. Торайгырова г. Павлодар

АБЫЛАЙ ХАН - ОРГАНИЗАТОР ВСЕНАРОДНОЙ БОРЬБЫ ПРОТИВ ИНОЗЕМНЫХ ЗАХВАТЧИКОВ

Мақалада Абылай ханның Қазақстан тарихындағы ролі мен маңызы талдаңды.

In the article analyzes the role and importance in the history of Khan Ablaj Kazakhstan

В Казахстане становление государственной независимости вынесло на повестку дня многие актуальные вопросы истории казахского народа: формирование его этнической территории, этапов становления и возрождения государственности казахов на своей исконной земле. В этих условиях на новый уровень поднялось историческое самосознание народа, повысилась общественная потребность в переосмыслении и правдивом освещении истории Отечества, свершений героев борьбы за его независимость.

Однако, состояние исторической науки Казахстана к моменту обретения им независимости не удовлетворяло этим высоким требованиям. Кризис исторического мышления, поразивший все постсоветское пространство,

особенно жестоко обошелся с нашим обществом. Дело в том, что советская историческая наука унаследовала многие стереотипы официальной российской историографии. А в самодержавной России имперская идеология движения на Восток исходила из типичного европоцентристского представления о Центральной Азии, как родине диких кочевников.

В свете унаследованной европоцентристской концепции в советской историографии пройденный евразийскими кочевниками многовековой путь продолжал интерпретироваться как некая примитивная предыстория. А известный принцип так называемого классового подхода привел к отрицанию роли личности, обезличиванию истории.

Между тем еще в XIX в. видный русский философ С.Н. Трубецкой высказывался в том смысле, что все совершается в истории «личностью и через личность: только в ней воплощается идея». Следовательно, история - не просто борьба классов и смена формаций, это еще и арена, где разворачивались действия людей, исторических личностей. Вопрос, видимо, только в том, какое воздействие на общественные процессы оказала та или иная личность. В этой связи нелишне напомнить высказывание Г.В. Гегеля о том, что «исторические люди. являются великими людьми именно потому, что они хотели и осуществили великое, и притом не воображаемое и мнимое, а справедливое и необходимое». К числу таких исторических личностей относится Абылай-хан.

Настоящее имя хана Абылая (1711-1781) - Абилмансур (как указано в одном архивном документе, «магометанское имя Абыль Мансур»). Он сын Коркем Уали-султана, внук Абылай хана Канышера («қанішер» в переводе с казахского — «кровопийца»), прозванного так за неодолимую храбрость и ярость в бою с врагами, потомок хана Барака в 9-м колене. Предки хана Абылая происходят от знаменитого основателя Казахской орды Аз-Жанибека, который, в свою очередь, является потомком Джучи-хана, старшего сына Чингисхана.

Отец Абилмансура погиб в бою от рук врагов во время нашествия правителя Джунгарии Цэван Рабдана. Испытавший много горестей и трудностей будущий хан с 12-летнего возраста вырос в простой среде, что и помогло ему впоследствии стать поистине всенародным лидером. Предки хана Абылая происходят от знаменитого основателя Казахской орды Аз-Жанибека. Отец Абилмансура погиб в бою от рук врагов во время нашествия правителя Джунгарии Цэван Рабдана.

С юношеских лет будущий хан проявляет свои лучшие качества воина, защитника Отечества. Хан Абылай - целая эпоха в истории Казахстана. Одной из первых крупных побед, принесших ему всеобщую известность, была битва казахских воинов под командованием Абулмамбета против джунгар. В этом бою никому не известный двадцатилетний Абилмансур в единоборстве убивает Шарыша, непобедимого ранее вражеского багадура.

В конце 20-30-х гг. Абилмансур принимает участие в боях с захватчиками вначале в качестве рядового воина, затем быстро выдвигается и становится одним из наиболее влиятельных батыров. Он принимает имя Абылая, своего деда, знаменитого казахского султана, прославившегося в поединках. С конца 30-х годов XVIII века ключевой фигурой в политической

жизни страны стал Абылай хан, решавший судьбоносные проблемы войны и мира. Абылай всю энергию направлял на упрочение верховной власти и вывод Казахского ханства из затянувшегося политического кризиса. Консолидации казахских родов вокруг Абылая во многом способствовали его активные и целеустремленные действия против Джунгарии, укреплявшие дружественные связи с Российской империей. Джунгары, заключив в 1739 г. мир с Цинской империей бросили все свои силы на запад и в 1741 г. начали новый последний поход на казахов. В конце февраля 1741 г. 30-тысячная армия джунгар вновь вторглась в Казахстан и дошла до Тобола и Ишима. Военные действия продолжались до лета 1741 г. В ходе этих сражений с джунгарами султан Абылай, командуя разведывательным отрядом из двухсот воинов, ворвался прямо в расположение основных сил неприятеля. Окруженные со всех сторон многотысячной армией ойратов, казахи были захвачены в плен. Летом 1741 г. в ставке хана Среднего жуза происходил совет. Решался вопрос: продолжать войну или начать мирные переговоры с джунгарами. Большинство высказалось за мир. В Джунгарию было отправлено казахское посольство, которое вело переговоры об условиях перемирия и освобождения

пленных, в первую очередь, Абылая. Переговоры завершились успешно. Абылай был освобожден.

Российская администрация довольно равнодушно наблюдала за событиями в казахской степи, и только, когда появилась непосредственная угроза русским владениям, привела в боевую готовность войска Оренбургской линии и потребовала от джунгар увода своих отрядов. Все это заставило хана Среднего жуза Абылмамбета заявить русским послам о бесполезности российского подданства: “Галдан-Церен (джунгарский хунтайши) отдает в прежнее владение город Туркестан с тридцатью двумя городами и ежели ему сына своего не послать, то оной зюнгорец будет губить, а Россия-де в то число не пособит”.

Заключение мира с Джунгарским государством способствовало не только освобождению султана Абылая из плена. Будущий правитель получает бесценное время, чтобы подготовить народ к новым сражениям с сильным врагом.

Заслуги Абылая хана в объединении всех трех жузов Казахского ханства во имя защиты от внешних врагов трудно переоценить. Так, когда его за заслуги на ратном поприще избрали султаном Среднего жуза, а Абулмамбет передал ему функции сардара (главнокомандующего, полководца), все победы в войнах после 1730 года были «абылаевскими». Но он не

стремился отобрать власть у слабого, но законного хана.

Однако, после того как в 1739 году Абулмамбет добровольно сложил с себя полномочия хана, сами казахи на берегу озера Жасыбай подняли Абылая на белой кошме и провозгласили ханом. При этом Абылай постоянно отказывался от предложений царского правительства назначить его ханом Среднего жуза, чтобы не зависеть от России. А империя не желала провозглашать его верховным ханом казахской земли. Но хотела заставить его служить себе в качестве хана только Среднего жуза, чтобы он не был полновластным правителем Степи.

И только в 1771 году, когда умер бывший хан Казахского ханства Абулмамбет, Абылай официально заявил о своих претензиях на ханский престол.

В том же 1771 году китайский император утвердил Абылая ханом Среднего жуза, после чего он уже не нуждался в признании Россией его легитимности. Представители всех родов и сословий трех казахских жузов, кыргызов и сырдарьинских городов, собравшись в древней казахской столице Туркестан, избрали его ханом всей Казахии.

Причем, они не стали предлагать трон сыновьям Абулмамбета, хотя формально у тех было больше прав на престол по праву наследования, но не было

таких заслуг перед народом, какие были у Абылая.

Во время правления Абылайхана, впервые за долгое время между казахами и калмыками было достигнуто соглашение о мире. Абылай-хан провел знаменитую политику «между львом и драконом». Абылай обязался, что Казахское ханство не будет поддерживать оставшихся в живых джунгарских князей в борьбе против Китая и признает Джунгарию частью китайской империи при условии гарантии Китаем неприкосновенности границ Казахстана.

Заключая договоры, эти сильные государства непосредственно считались с силой и мощью казахского хана. Великий стратег ясно представлял хитрую политику русских и китайских правителей, которые ждали гибели казахского ханства в войне с джунгарами. Поэтому после девятилетнего мира с Галдан-Цереном, он ждал новых войн. Вероятность начала войны ускорилась из-за междоусобных распрей внутри Джунгарского государства.

После смерти Галдан-Церена в Джунгарии началась ожесточенная борьба за трон между его наследниками. Казахские султаны охотно приняли участие в междоусобицах джунгарских правителей, так как это давало им возможность активно вмешиваясь во внутренние дела Джунгарии, успешно бороться за

возвращение захваченных врагами южных и юго-восточных районов Казахстана. Такова была политика мудрого хана Абылая. А до того, используя междоусобную войну в Джунгарии, поддерживая военной силой то хунтайши Лама Джорджи, то Даваца, он способствовал ослаблению врага и сумел добиться значительных территориальных уступок от джунгар.

В 1752 г. правитель Джунгарии Лама-Доржы начинает войну против Абылая. Абылай достойно отбивает нападение. После очередного нападения хан поступает, как мудрый тактик. Он отправляет калмыцкого претендента на трон вместе со своими лучшими пятстами воинами в орду Лама Доржы. Не ожидавший войск противника, Лама-Доржы попал в плен и был казнен. Это произошло 12 января 1753 г.

Одной из стратегических задач Абылай-хана было достижение превосходства над джунгарами и удерживание их под влиянием казахов, как бы в противовес Китаю и России. С этой целью в 1753-1754 гг. батыры Абылай-хана Богенбай, Жанатай, Кабанбай, Керей, Жанибек и др. регулярно нападали на калмыцкие улусы. Весной 1755 г. победоносные походы сарбазов продолжаются. В результате в истории двухсотлетней войны между ойратами и казахами народ под предводительством хана Абылая добился полной победы.

Такова была политическая обстановка в 18-м столетии, и только такая сильная личность, как Абылай-хан, была способна удержаться на гребне бурных волн «ужасного века».

Таким образом с именем Абылая связана – и идея общенационального единства, и государственной независимости, и территориальной целостности Казахстана. Именно в борьбе за осуществление этой идеи раскрылись разносторонние природные дарования Абылая: государственный ум, личная отвага, талант полководца и политического деятеля, качества искусного дипломата. Только благодаря этим незаурядным своим способностям Абылай - безвестный пастух, по прозвищу Сабалах, возвысился до значения хана, пользовался поддержкой широких слоев общества и выдающихся деятелей своей эпохи. Как пел знаменитый казахский сказитель Бухар-жырау об Абылае: «В двадцать лет взвился ты храбрым соколом, высоко и гордо поднялась твоя звезда, Удача, успех сопутствовали твоим деяниям. В 25 лет птица счастья села тебе на голову, посадив тебя на трон».

Хан Абылай настолько знаковая фигура казахской истории, что каждое новое поколение историков будет обращаться к его личности, вновь и вновь искать и находить ответы на выдвигаемые жизнью новые вызовы времени.

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н. В потоке истории. Алматы, 1999. С.284.
2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Изд.2. Алматы, 1996. С. 312.
3. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т.4. Алма-Ата, 1985. С.116.
4. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века. Алма-Ата, 1988. С.138.
5. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т.4. С.116.

старший преподаватель ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОТЕСТА КАЗАХСКОГО НАРОДА: ФОРМЫ И ТРАНСФОРМАЦИИ

Мақалада ұлттық наразылық мәселесі, және оның қазақ қоғамындағы маңызы көтеріледі..

In the article raises the issue of national protest, its significance in the history of the Kazakh society.

Мировой общественный прогресс основывался как на развитии производительных сил, так и на эволюции духовной составляющей человечества. На сегодня представляется бессмысленным спор о первичности духовной или же материальной основы в становлении цивилизации, поскольку и то, и другое находятся в диалектическом единстве. Глубоко не вдаваясь в социально-философский контекст вариаций понятия «цивилизация», выделим общемировую человеческую цивилизацию, которая в свою очередь состоит из ряда цивилизаций, специфичных, своеобразных по происхождению и развитию, но в то же время равноценных в историческом, культурном и чисто этическом аспекте.

Период Новой истории ознаменован проникновением западной цивилизации в восточную, европейской культуры в азиатскую. Изначально мелкие «диффузии» переросли к концу XIX века в экономическое слияние, характеризовавшееся как доминирование первых над вторыми. Отдельной дискуссией выделим контакты земледельческой цивилизации и кочевой. Как нами ранее отмечено, все цивилизации равноценны. Однако понятие прогресса и его критерии подразумевают стадийное, линейное понимание исторического процесса. При таком раскладе выходит, что все европейское являлось передовым.

Долгое время господствовал тезис о том, что Восток просто «спал», когда на другой половине материка развивалась промышленность,

свершались революции, наступала эпоха Просвещения и т.д. Здесь следует согласиться, что Европа ушла далеко вперед, и что было бы полезным и исторически значимым воспринять все то, новое, позитивное, чего достигли европейцы. Иное дело, каким образом воспримут эти социально-культурные новшества другие народы, и как они приспособят новое к собственно традиционному укладу жизнедеятельности. Более того, история знает антигуманный прецедент истребления коренных жителей Северной Америки как пример категорического неприятия представителями Европы чуждой им культуры.

Поэтому имели место социальные протесты. Протесты, направленные против социального, этнического неравенства перерастали в крайнюю форму в национально-освободительные восстания.

Колонизация Казахстана и контакты казахского населения со славянским можно рассматривать как соприкосновение кочевой культуры и земледельческой. Безусловен факт того, что к рубежу XIX – XX вв. казахскому этносу был необходим переход к новой цивилизации. Военная колонизация Казахстана, проводившаяся с первой половины XVIII века, сменилась казачьей колонизацией края. Тем самым были сужены орбиты кочевания казахов, построен ряд военных крепостей, ликвидирован институт

ханской власти. На что следовали национально-освободительные восстания, носящие антиколониальный и антифеодальный направленности. Это участие казахов в Крестьянской войне под предводительством Емельяна Пугачева, восстания под руководством Сырыма Датова, Саржана Касымова, Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова, Кенесары Касымова и другие менее крупные восстания. Восстания проявляли протест против колониационного продвижения. Руководители восстаний, будучи патриотами, выражали интересы народа. Под их знаменами собирались шаруа, терпевшие все лишения колонизации. Но, как нам известно, все эти восстания заканчивались поражениями. Народному ополчению было совсем не под силу воевать с казаками и пехотой, снабженными российским огнестрельным оружием. Царизм после подавления восстания извлекал некоторые уроки, делая изредка небольшие послабления и уступки. В исходе каждого восстания больше всего страдали народные массы. Каратели нещадно поступали с восставшими аулами, либо с лояльными к восставшим. Также повстанцы грабили аулы, принявшие сторону царской администрации. В результате восстания 1916 года также жестоко пострадало казахское население.

Во второй половине XIX века, когда царизм приступил к проведению крестьянской колонизации и духовной

экспансии, и время батыров ушло в прошлое, социальный протест казахского народа и антирусские настроения прозвучали в произведениях поэтов «Зар-заман» («Эпоха скорби»). Поэты Шортанбай, Дулат, Мурат с горечью описывая общественную ситуацию эпохи, тяжелое положение народа, подводили итог поражения казахов перед царизмом [1, с. 50]. Само появление подобного литературного направления говорит о том, что народ негодовал относительно его положения, стихи и песни несли скрытый призыв к борьбе за равноправие.

Открытие русско-казахских школ, попытки христианизации казахов, контроль медресе и мектебов, ограниченное издание литературы на казахском языке вызвали соответствующую реакцию. Казахское население выражало недовольство, духовную экспансию царизма критиковали лидеры национальной интеллигенции [2]. В ответ последовали усиление позиций мулл, где-то получали развитие идеи пантюркизма. В подобной ситуации искали новые пути развития образования на родном языке, коим стала система образования, разработанная И. Гаспринским. В Казахстане наиболее активно проповедовал данную систему

образования Мухаммед-Салим Кашимов [1, с. 194].

Однако победить царскую Россию к началу XX века было невозможно. Закрыться от всего русского было просто нереальным. Кроме того, российское влияние имело ряд положительных черт. Это восприняли видные деятели и просветители Абай Кунанбаев, Шокан Уалиханов, Ибрай Алтынсарин. Они осознавали тот факт, что бороться с царизмом путем восстаний бесполезно. Призывая народ к русскому образованию, но при этом сохраняя родной язык, просветители стремились, чтобы после освоения передовой культуры, которую несли русские демократы, казахский народ вел борьбу за социальное равенство, руководствуясь идеями гражданственности.

Как писал Великий Абай в двадцать пятом слове назиданий: «Русская наука и культура – ключ к осмыслению мира, и, приобретя его, можно бы намного облегчить жизнь нашего народа. Но сегодня получается так, что казахи, обучившие своих детей порусски, норовят пожить при помощи их знаний за счет своих же соплеменников. Нельзя поступать таким низменным способом. Надо употребить их знания для того, чтобы познать разные и в то же время честные способы добывания средств к жизни, и сделать это

достоянием как можно большего числа людей; направить их усилия на защиту аулов от произвола русских, коль скоро нет у них справедливых для всех законов, бороться за равноправное положение своего народа среди других народов мира» [3, с. 50].

Труды просветителей не прошли бесследно. В начале XX века на исторической арене появляются

личности, называемые казахской интеллигенцией, лидеры партии Алаш. Именно они, посредством европейских социальных ценностей, отстаивали права народа на страницах печати, составлением петиций, на заседаниях Государственной думы Российской империи, что знаменовало цивилизованную форму протеста нового социума.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асанова С.А. Духовная культура казахского народа на рубеже веков (обзор религиозной и художественной литературы) // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей. – Алматы, 1993. – С. 125-137.

2. Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX – начало XX веков). – Алматы, 2005. – 277 с.

3. Абай. Слова назидания. – Алматы: «Өнер», 2006. – 136 с.

Павлодар қ., С.Торайғыров атындағы ПМУ магистранты
т.г.к, С.Торайғыров атындағы ПМУ-нің Қазақстан тарихы доценті

БАТЫРЛАР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОРНЫ

*Мақалада қазақ қоғамындағы батырлар институтының рөлі ашылады.
In the article explains the role of the institution in the brave Kazakh society.*

«Батыр», «бахадүр» немесе «багадур» термині ерте орта ғасырлардан бастап Еуразияның барлық көшпелі халықтарында кездескен еді. Сол замандарда батыр термині өзімен белгілі бір әлеуметтік топты қарастырмай, адамның соның ішінде әсіресе ер азаматтың өжеттілік, ержүректік т.б мінездерінің қосындысынан құралған бейнесін қарастырды. Көшпелі халықтарда олардың маңызы ерекше болған еді. Батырлар сонымен қатар башқұрт, алтайлықтарда, қырғыз және моңғолдарда көптен кездесті, алайда соған қарамастан қазақтарда батырлар институты айқын басқа әлеуметтік топтарға қарағанда ерекше орын алды. Қазақтар классикалық көшпенді халық болған еді, орналасуы жағынан Еуропа мен Азияны байланыстырушы транзиттік мемлекет ролінде болды. Қазақ хандығы арқылы батыс пен шығыс арасында миграциялық

байланыстар кеткен еді, осы және т.б себептерге байланысты әлемнің барлық төрт жағынан туындаған қауіп қатерге байланысты, қазақ халқы азаматтарының бойында батырлық мінез бен шеберліктің бар болуы қажет болды. Батырлардың қазақ эпостарның басты кейіпкерлеріне айналуы да жайдан жай болған жоқ.

Бір қызығы «батыр» термині тек түркі халықтарында ғана емес сонымен қатар славян халықтарының сойлеу диалектісіне де көптеп енді. Ол XIV ғасырда болған жайт. Осылайша шығыс славяндарда орыс, украин және беларус халықтарында «храбр» термині көп таралған еді. Ол өжет ержүрек сарбаз мағынасында қолданылды. Алайда он төртінші ғасырға қарай аталмыш термин батыр, бахадур мен багадур терминдарымен алмастырылды.

Қазақ хандығында батырлық Жоңғар хандығымен болған жаугершілік соғыстарында

кен таралғанымен, Жоңғар шапқыншылығына дейінгі заманда да үлкен орын алған. Жоңғар мемлекетімен болған соғыс Қазақ хандығының тек тәуелсіздігіне ғана емес, сонымен қатар ұлт болып сақталуына үлкен нұсқан келтірді. Осыған байланысты екі ел арасында болған соғыстар нәтижесінде батырлық рөлінің үлкеюін Шоқан Уәлиханов «Батырлық заман» деп те атаған.

Шынымен жоғарлармен болған көп жылғы соғыстарның нәтижесінде, бүкіл Қазақ хандығының әскерінің мобилизациясын талап етті, әскер басында тұрған қолбасшы батырлар да бірінші орынға шықты. Барлық үш жүзден батырлық негізгі кәсіп пен мамандыққа айнала бастады. Олардың қатарына тек жеке батырлар ғана емес, сонымен қатар жеке батырлар мен батыр қолбасшылардан құралған әлеуметтік тап құрыла бастады.[1]

Соғыстың мәні соғыс болғандығымен ол тек өзінің жерін қорғауымен ғана сипатталмай, жат жерлерді өзіне қаратумен де байланысты. Осыған байланысты қазақтар арасында «Атын болмаса қалмақтан ла, «әйелін болмаса да қалмақтан ал» деген мақал қалыптасты. Батырлар әскери қимылдармен жаулаушылық соғыстарға қатыса отырып, өздерін дәстүрлі қазақ қоғамының басқа тап өкілдеріне қарағанда еркін және өзгеше бос сезінетін.

Батырлар институты мәселесін арнайы ұстаным ретінде зерттеуге бірнеше негіз бар. Біріншіден, батырлар институты тарихи ұзақ уақытты қамтиды. Екіншіден, батырлар қоғамда саяси, әлеуметтік, экономикалық рөл атқарды. Үшіншіден, батырлар қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мен сақталуына қызмет етті.

Қазақ батырларының шығу тегі мен қоғамдағы орнын зерттеген тарихшы Е.Бекмаханов батыр сөзінің шығу тәркіні татардың «багадур», «бакхатур» сөздерінен деп есептейді [2, 62 б.].

Батырлар институты өзінің дамуында өзгерістерге ұшырап отырды. Ерте орта ғасырлардағы, орта және кейінгі орта ғасырлардағы эволюциялық дамуды анық байқауға болады. Ерте орта ғасырларда көбінесе ертегі мен жырлардағы аңыздық батырлар бейнесін көрсек, кейінгі орта ғасырларда, жаңа заманда нақты тарихи тұлғаларға, тарихи істерге куә боламыз. Елдің саяси құрылымын, ел азаттығын сақтап қалу мүддесі батырларды бір мақсатқа жұмылдырды.

Батыр терминінің ерте ортағасырлардан келе жатырғандығын М.П.Вяткин көне герандықтардағы дружиналардың пайда болуымен салыстырса. И.Ерофеева батырлардың XVIII ғасырда рулық басшылықтың беделді тобын құрап, батырлар институтының әлеуметтік категория ретінде пайда болуын әскери-

феодалдық биліктің қалыптасуымен байланыстырады және «батыр» атауының түп-төркіні көне түркі-моңғол дәуірінде жатқанын атап өтеді [3, 33 б.].

Батырлықты тек жеке адамның қасиеті деп қарастырмай қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына ықпал еткен саяси-әлеуметтік үрдіс деп қарастыруымыз қажет. Кеңестік заманның идеологиясына сай батырлар институтын қазақ қоғамындағы алауыздықты тудырушы еш пайдасы жоқ, тек қана өз пайдасы үшін өзгенің мал-мүлкін талан-таражға салушылар деп баға беру де орын алды. Осыған орай К.Есмағамбетов: «Отандық тарих ғылымында қазақ батырларының елі мен жері үшін қан майданда жаулармен шайқасқан жанкешті күресін, оның халық тағдырындағы орнын көрсетуге әлі күнге дейін толық мән берілмей келеді. Бұл, ең алдымен, кеңес заманында батырларды «үстем тап өкілдеріне жатқызған» кеңестік идеология мен тарихнаманың салқыны болса, екіншіден, өзіміздің ұлттық идеологияны қалыптастырудағы салдыр-салақтығымыздың, «жайбасарлығымыздың» салдары екені анық», - деп жазады [4, 65-66 бб.].

Қазақтардың дәстүрлі қоғамындағы батырлар институтының көне түркі заманында қалыптасқандығы туралы ойымызды Білге, Күлтегін, Тоныкөктің өз заманындағы қызметтерімен нақтылауға болады. Мысалы, Білге – мемлекет басшысы,

қолбасшы, Күлтегін – батыр, Тоныкөк - әрі батыр, әрі шешен, әрі данагөй. Бұлар қазақ хандары, билері, батырларының бойынан табылған қасиет. Х.Әбжанов: «өз әскерін ұстай алмаған ел басқаның әскерін асырайды екен. Бұл қағидаларды байырғы түркі қоғамы қапысыз ұққан. Өйткені байырғы түркі мемлекетінің дүниеге келуі, территориялық тұрғыдан ұлғаюы, табғаштармен күресте жеңіске жетуі, алыс-жақын көршілеріне өзін мойындатуы – бәрі, қарулы күштер арқасында жеңіспен аяқталған қақтығыстар, соғыстар нәтижесінде жүзеге асқан еді. Байырғы түркілер адамзат өркениетіне аз олжа салған жоқ. Солардың ішінде бір де болса бірегейі - әскери тактика, стратегия және соғыс өнері жайлы қалдырған мұрасы», - деп түйіндейді [5, 117 б.].

Замана ағымына сай батырлар институты даму сатысынан өтіп отырды. Ол көне түркілік көшпелі қоғамдағы жауынгерлер тобы, яғни мемлекеттің саяси құрылымындағы әскерилік жүйе, көшпелілердің күнделікті өмірінде жаугершіліктің үлкен рөл атқаруына орай әрбір ер-азамат-жауынгер тізбегімен сипаттауға сай келді. XIII-XV ғасырларда мемлекеттік шекараны жаңа жерлерді жаулап алу арқылы кеңейту, империялар құру дәуірінде Шыңғыс хан, Әмір Темір сияқты билеушілердің тұсында соғыс өнерінің шеберлері, жекелеген батырлардың ерліктерін көреміз. Осы кезде түркілік дәуірде

колданыста болған «эр» атауының орнына «бахадур» термині жиі айтыла бастайды.

Қазақ халқының тарихындағы үздіксіз әскери қақтығыстар мен соғыстардың жиі болған қазақ хандығы дәуірі, әсіресе оның ыдырау кезеңінде батырлар институтының нағыз гүлдену дәуірі болды. Батыр және бахадур терминдеріне қатысты бахадур негізінен ақсүйектерден, ел билеуші хандардың батырлық қасиеттеріне сай «бахадур» деген атақ алып, ал қарапайым қазақ руларынан шыққандар «батыр» деген атаққа ие болды деген тұжырым жасауға болады. Өйткені жоғарыда айтып өткеніміздей, ханнан да, қарадан да жаужүрек батырлар шығып отырған. Бірақ бәрі бірдей «бахадур» атала берген жоқ. Енді осы мәселеге талдау жасап қарағанда, батырлығымен әйгілі болған хандардың саяси титулдарымен қатар бахадур деген де атақтары болғандығы анықталады. Атап айтқанда, тарихта батырлықтарымен Тәуке, Абылай, Әбілқайыр хандардың мысалының өзінен бәрінің де есімдері және лауазымдарымен қатар бахадур атағы кездесетін заңдылықты байқаймыз. Кіші жүздің ханы Әбілқайыр мөрінде «Мұхаммед Қазы бахадур Әбілқайыр хан Қажысұлтанұлы» деген жазулар бар. Қазақ билеушілері Тәуке хан, Абылай хан, Әбілқайыр хан, Қайып хан, Нұралы хан, Қаратай сұлтан сияқты тұлғалардың ресми хат алмасуларда, мөрлерінде өздері жайындағы толық

мағлұмат қатарында батыр (бахадур) титулын бірге көрсетеді. И.Ерофеева XVII ғ. соңы-XVIII ғ. ортасында «бахадур» титулы қазақтардың шынғыс тұқымдарына ірі әскери жеңістері үшін берілді, ол көшпелі қазақ қоғамының барлық топтарында беделді маңызға ие, сондықтан әрбір жаңа сайланған хан мен сұлтан өзінің мөрінде негізгі титулымен қатар міндетті түрде жаздырып отырды», - деп есептейді

С.Е.Толыбеков қазақ хандары мен сұлтандары, ру басыларының көпшілігі батырлар болды, сондықтан олар қарапайым халықты қанаушылар еді деп тұжырымдаса [6, 218-219 бб.], М.П.Вяткин «батыр» деген термин әлеуметтік-таптық мазмұны жоқ атау ретіндегі ұғым береді», - деп санаса Н.Абдоллаев пен Е.Сатыбалды батырлардың әлеуметтік сипатына қатысты «Егер, бір ұлыс елді билеген рубасы-батыр бір жағынан экономикалық мүмкіншілігі мол болса онда көшпелі қоғамдағы билеуші хан мен сұлтандардан да ықпалды болды. Мәселен, орыс бодандығын қабылдаған Әбілқайыр ханды өлтірмекші болған ру басы билерді тоқтатқан Бөкенбай батыр мен Есет батырдың беделін атап өткен жөн», - деп жазады [6, 12-13 бб.].

«Қарасүйектер» категориясының маңызды тобының бірі батырлар XVIII және XIX ғасырларда тарихи қалыптасқан жағдайларға байланысты ел тарихында аса маңызды рөл атқарды. Батырлар институтының

қалыптасуына қазақ қоғамының көшпелілік жағдайы, сыртқы жаулардан қорғанудың көкейкестілігі әсер етті, дәстүрлі қоғамдағы ерекше тұлғалар - батырлар институтын қалыптастырды. Сондықтан батырлар институтының басты қызметі - елді, мемлекетті, жер мен суды сыртқы жаулардан қорғау. Осыған орай қазақ халқының тарихындағы жаугершіліктің, сыртқы жаулардың шабуылдары күшейген кезеңдерде батырлардың да қоғамдағы орны арта түседі.

Е.Бекмахановтың пікірінше, батырлар институты әскери-феодалдық рубасылары ретінде қалыптасса, Н.Аполлова «XVII-XVIII ғасырларда батырлар әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан күшейеді» Т.Шойынбаев «батырлар, мырзалар, тархандар, ақсақалдар мен билер жаңадан қалыптасып келе жатқан мемлекеттік аппараттың өкілдері болды», - деп атап өтеді [7, 31 б.].

Қазақ батырлар институтының гүлдену кезеңіндегі батырларды олардың қоғамдық ықпалының артуына байланысты үш топқа бөлуге болады: біріншісі, қазақ-жоңғар соғысы кезіндегі ел азаттығын сақтап қалу жолындағы азаттық күресінің батырлары, екіншісі, Қазақстанның мемлекеттік тұтастығына қауіп төндірген Қоқан, Хиуа хандықтарына қарсы азаттық күресін жүргізген батырлар, үшіншісі, Ресейдің отарлық саясатына қарсы ұлт-азаттық

көтерілісті бастаған батырлар.

Батырлар институтының қалыптасу кезеңі тарихи даму үдерісіндегі бір-бірінен өзара айырмашылықтары бар кезеңдерді айқындайды.

Батырлар институтының қазақ даласында қалыптасуы ерте орта ғасырларда басталып даму жолынан өтті. Сондықтан зерттеу қорытындысы құрылымның әр кезеңіндегі даму үрдісі Бөкенбай батыр мен оның әулетінің тарихымен байланыста қарастырылды. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институтының күрделі әлеуметтік құрылым ретіндегі басты белгілері қалыптасты. Оларды алдымен батырлар институтының кезеңдері, батырлардың әлеуметтік табиғаты және батырлардың қоғамда атқарған қызметі деп бөліп зерттеу тиімдірек болып табылады. Осы бөлініс негізінде қарасaq: біріншіден, батырлар ерте орта ғасырларда, Түрік қағандықтары тұсында қалыптасты; екіншіден, ол он сегізінші ғасыр мен он тоғызыншы ғасырдың бірінші жартысында гүлдену кезін басынан кешірді; үшіншіден, ресейлік отарлық әкімшіліктің ықпалымен батырлар институтының жойылуына арналған шаралар жүзеге асырылды. Патша үкіметі «батырлыққа жол бермеу саясатын» ашық ұстанды. Қазақ даласын басқарудың жаңа жүйесін жасау кезінде Хандар кеңесінің ережесі үшін дайындалған құжаттарда «батырлардың пайда

болмауы» жайында нұсқау берілген [8,166-167 бб.]. Батырлар институтын күштеп жоюға жасалған іс-шараларға халық ұлт азаттығы үшін күрескен батырлардың өмірі мен қызметіне арнаған жырларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу арқылы жауап берді.

Ұлттық тұлға деген ұғым – тарихи өлшем. Яғни тарихи тұрғыдан ұлт үшін, халық үшін орасан маңызы зор, тарихи мәні терең іс-әрекетке барған, немесе аса жауапты тарихи сәттерде халық тағдырында айрықша

орны болған адамға халықтың өзі осындай ұлттық, тұлғалық деңгейге көтеретін бағаны беріп отырған. Міне қазақ тарихының әрбір белесінде осындай орасан зор халықтық мәні бар тарихи оқиғаларға араласқан, немесе осы тарихи оқиғаларды басқарған, ұйымдастырушы болған, немесе асқан ерлік көрсеткен азаматтар – халық батырлары атанған. Ұлттың тұлғалары атанған. Қазақ ұлтының бағына, тағдырына орай Тарих-ана әр ғасырда жаужүрек, батыр ұлдары мен қыздарын мол жаратқан.

ӘДЕБИЕТ

1. <http://www.baiterek.kz/>
2. Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке». – Т.3. 1999. – 400 б.;
3. Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. – Алматы: Санат, 1999. – 336 с
4. Есмағамбетов К.Л. Батырлар тарихы – рухани байлығымыз. //Қазақ тарихы ғылыми-әдістемелік журналы. 2007. №4, 65-66 бб
5. Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих, тұлға, теория. – Алматы: - 2004, - 344.
6. Абдоллаев Н., Сатыбалды Е. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институты: әлеуметтік сипаты мен қоғамдық қызметіндегі ерекшелік (XVII-XVIIIғғ.). // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. –Алматы. -2008. -№4. 12-13 бб.
7. Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. - Алма-Ата, 1982. – 279 с.
8. Есмағамбетов К.Л. Азат рухтың күрескері. –Алматы: «Өркениет», 2003. – 176 б

к.ю.н., доцент кафедры «Правоведение» ПГУ им. С.Торайгыров,
студент 1-го курса ПИМК

УЛУС ДЖУЧИ - АК ОРДА

Мақалада қазақ генезисі және Ақ орданы қазақ қоғамына әсері жайлы айтылады.

In the article focuses on the genesis of the Kazakhs, on the impact and role in the history of Ak Orda society

Так случилось, что история казахского народа и нашего государства неразрывно связана с историей чингизидов и Монголией. Поэтому, приступая к обсуждению нашей темы, мы все таки не сможем обойти вопрос о Чингисхане и о его потомках.

Как известно, при жизни Чингисхана, его государство было разделено им на четыре улуса, по числу его сыновей от старшей жены Борте. Старшему сыну Джучи достались, образно говоря, земли Восточной Дешт-и-Кыпчака. Кроме того, по завещанию Чингисхана, Джучи должен был завоевать земли Западной Дешт-и-Кыпчака, и идти дальше - докуда дойдут копыта монгольского коня. Однако, из-за преждевременной кончины Джучи, поход возглавил его сын Батый, который с 1236 по 1242 гг. завоевал огромную территорию и тем

самым существенно расширил улус Джучи.

Заметим, что улус Джучи охватывал все пространство Великой Степи, от Иртыша на востоке, до Дуная на западе, по югу граница улуса охватывала среднее течение Сырдарьи и Амударьи с Аральским морем, вместе с Хорезмом, Ургенчем и Мангыстау.

После возвращения с похода, Батый территорию делит на две части: на правую часть, охватывающую завоеванные им земли Западной Дешт-и-Кыпчак, с прилегающими к ней территориями. и левую часть, под названием Ак Орда - земли Восточной Дешт-и-Кыпчак, которую он отдает самому младшему сыну Джучи, своему брату Орда - Ежену. Об этом говорит известный историк XVII века Абулгази в своей работе, приводя слова Батые сказанные Орда-Ежену: "В этом

походе ты содействовал окончанию нашего дела, потому в удель (иль) тебе народ, состоящий из пятнадцати тысяч семейств, в том месте, где жил отец твой” [1. с.71].

Что касается других детей Джучи, то Батый 11 братьям выделяет уделы в пределах своего улуса и улуса Орды. Кроме того, Батый между своим улусом и улусом Орда-Ежена выделяет Шайбану землю, которая называется Кок Ордой.

Таким образом, Орда-Ежен, являясь наследником отчего дома и обладая большими правами, чем другие дети (жолы улкен), командовал всеми войсками Ак Орды. Об этом, Рашид-ад-Дин пишет так: “Из войск Джучиевых одною половиною управлял он (Орда) - другую - Бату. Он (Орда) с войском и с четырьмя братьями: Удуром, Тукай-Тимуром, Шингкуром и Сингкумом составлял левое крыло армии, их до настоящего времени называют царевичами левого крыла. (Еще) тех братьев (его) урук их (братьев Орды) заодно с уруком Орды и юрт его (Орды), и тех братьев (его) войска их находятся на левом крыле...” [1. с.73].

Как свидетельствует история, потомки Батыя в вопросе развития государства добиваются высоких достижений, в особенности во времена Узбек-хана (1312-1342 гг.) улус Джучи доходит до верхнего предела своего могущества.

После смерти Узбек - хана, трон достается его сыну Джанибеку, при нем происходит дворцовый переворот, и ханом становится его сын Бердибек, который убивает всех прямых потомков от Узбек - хана, при этом Бердибек не жалеет и грудных детей.

После Бердибека, правившего всего два года, начинается великая смута в стране. С одной стороны Мамай (зять Бердибека), имея силу и реальную власть, но не имея права на ханский трон (как когда то Ногай) стремится ставить ханом из числа отдаленных и слабых потомков Батыя, и тем самым желая сам править улусом Джучи от их имени. Кстати, именно этот Мамай требовал, чтобы русские князья платили ему дань, на что последние отказались, и произошла Куликовская битва, где Мамай проиграл.

Примерно тогда, как пишет исследователь Сафаргалиев М.Г., потомок Тукай-Тимура, Токтамыш, при активной поддержке эмира Тимура несколько раз пытается захватить политическую власть в улусе Джучи у потомка Орда-Ежена - Урус-хана, а после его смерти - у его потомков. В конце концов, в очередной битве Темур - Мелик, сын Урус-хана, попадает в плен и казнен Токтамышем. Впоследствии Токтамыш наказывает Мамая, поджигает Москву, словом, ему удается вокруг Сарая объединить все улусы. После этого Токтамыш проводит несколько битв с Тимуром и

проигрывает ему, а Тимур разрушает многие города Джучиева улуса.

Кратко говоря, смута, начатая в Сарае при Бердибеке, в конечном счете, приведет не только к его распаду, но и разорению, а оставшиеся слабые потомки Батыя так и не смогут что либо создать даже на его обломках. Так, династия Батыя исчезает с исторической арены. А потомки Тукай-Тимура создадут Казанское ханство, потомки Шайбана - Сибирское.

Следует отметить, что потомки Орда-Ежена, во избежание развала страны, боролись за Батыев улус, но они не смогли закрепиться, так как их свергали или убивали.

В то же время, потомки Орда-Ежена, несмотря на все трудности и катаклизмы, о которых скажем ниже, сохраняют политическую власть в Ак Орде, вплоть до 40 г. XIX века. Иначе говоря, династия Чингисхана по линии Джучи и Орда-Ежена составляет 650 лет.

Существует такое мнение, что Казахское ханство и, соответственно, казахский народ, как этнос, появились в середине XV века, с чем мы категорически не согласны.

На наш взгляд, появление Казахского ханства и казахского народа было связано с потерей независимости народа Ак Орды. Заметим, в улусе Джучи народ Ак Орды свою независимость терял дважды.

Первый раз, когда Токтамыш захватил власть, но после разгрома

Токтамышша народ Ак Орды не признает власть Тимура и поддерживает Тимур-Кутулука, потомка Орда-Ежена, который и был объявлен ханом. После потери своей независимости народ Ак Орды вновь восстанавливает суверенитет и независимость.

Второй раз народ теряет свою независимость, когда Ак Орду захватывает Абулхаир, потомок Шайбана, и в 1430 году Абулхаир был объявлен ханом, а его кочевников называют узбеками. Видимо, Абулхаир, взяв имя Узбек хан, надеялся восстановить Узбеково государство, хотя Узбек -хан был потомком Батыя, а Абулхаир - потомком Шайбана.

Вместе с тем, для народа всегда необходима стабильность, и он не собирается менять свою элиту. В результате, при власти Абулхаир - хана, народ Ак Орды начинает называть себя казаками. Так появляется народ узбек-казак. Затем оставшиеся в живых потомки Орда-Ежена по линии Урус хана - Керей и Джанибек - с небольшой группой казаков откочевывают в Моголистан и ведут борьбу за независимость Ак Орды от узбеков Абулхаира. В конце концов, устанавливают свою политическую власть в Ак Орде. Так появляется Казахское ханство, во главе с ханом Кереем (и Джанибеком). Заметим, в последующее время, то есть с 1470 года и до ликвидации ханской власти царским правительством в XIX веке, в Ак Орде одни потомки Орда-Ежена

по линии Урус-хана сменяли других, но политическое господство уже не переходило к представителям другой ветви чингизидов.

Бытует и такое мнение, что Керей и Джанибек бежали от Абулхаира, и они скитались, поэтому их стали называть казаками. Нельзя соглашаться с подобным мнением.

Здесь главную роль играл народ Ак Орды, а не Керей и Джанибек, хотя и их роль была значимой. Например, французский народ, во главе с генералом де Голлем, создав на территории других государств движение Сопротивления, в конце концов, освободил Францию. Точно также, народ Ак Орды боролся за свою независимость во главе с Кереем и Джанибеком.

Теперь вопрос: почему узбекский союз распался, а союз казаков (казахов) укрепился?

Известно, что при распаде крупной империи на ее месте создаётся несколько самостоятельных государств, но создаются они на основе какой-то национальной идеи. К примеру, после распада СССР, все республики искали эту идею, а некоторые республики до сих пор не могут найти и находятся на грани распада. Так вот, считаем, что Абулхаир - хан не смог найти эту национальную идею. Давайте рассмотрим слово «узбек». Если Абулхаир - хан назвал свой союз именем хана Узбека, при котором улус Джучи достиг своего

могущества, то он, по сути, призывал к восстановлению улуса Джучи, как, к примеру, некоторые политики призывают сегодня восстановить СССР. Если слово “узбек” имело смысл, который мы знаем как “сам себе бек”, то это также не могло стать фактором, объединяющим кочевников, так как от этого слова исходит замкнутость, ограниченность, оседлость, что не воспринимается и противоречит мироощущению кочевников. Для кочевника необходима широта, вселенский простор. А вот Жанибек и Керей нашли ту самую национальную идею: это «Алаш». Алаш – это призыв к свободной кочевой жизни, независимости, своим историческим корням и т.д. Это не могло не затронуть кочевников, этих потомков древних саков, и они стекались и сами добровольно входили в состав нового союза, название которого “казак”. Поэтому казаки за короткое время стали серьезной силой и смогли удержать свое государство под названием Ак Орда.

Что же касается слова «казак», то мы поддерживаем мнение тех, кто считает, что слово “казак” от слова “сак”. По китайской транскрипции сак звучит как “ха-сак”, по русской транскрипции - “кай-сак”, а по транскрипции коммунистов – “ка-зах”.

Заметим, что в новый союз стекались потомки древних саков, имевшие единую кочевую культуру и язык. В этом новом союзе оказались

все те племена, которые прибыли с территории Монголии, а именно: найманы, керейты (керей), конраты, меркиты и другие. Выходит, монголы не исчезли, а стали казахами. Полагаем, что понятие “казак (сак)” шире понятия “монгол”. Монгол только часть “сака (казака)”, и поэтому это слово у нас не употреблялось.

В современных условиях мы, казахи, обязаны говорить, что история улуса Джучи - это часть истории казахов. Все знают, что именно здесь, в Казахском ханстве точно так же, как и при Чингисхане, и при улусе Джучи, народ своих предводителей называл “ханами”, точно так же, как и при Чингисхане, своих ханов в Казахском ханстве поднимал на белой кошме и, как при Чингисхане или улусе Джучи, здесь ханами могли стать только чингизиды. Кстати, церемония провозглашения хана с поднятием его на белой кошме - это обычай древних тюрок [2, с.60].

Существует мнение о том, что Россия является наследницей Золотой Орды, с чем нельзя согласиться.

Во-первых, такое государство под названием “Золотая Орда” никогда не существовало. Это название появилось только в русских источниках XVI века, то есть после распада правой части улуса Джучи.

Во-вторых, распавшаяся правая часть улуса Джучи - это земли, завоеванные Батыем и изначально не входившие в улус Джучи.

В-третьих, оставленный в наследство Чингисханом своему старшему сыну Джучи улус - это земли Восточного Дешт-и-Кыпчака, то есть территория современного Казахстана. Поэтому наследником улуса Джучи - Ак Орды является Республика Казахстан, и даже резиденция Президента у нас называется Ак Орда.

И последнее. Период правления династии Чингисхана по линии старшего сына Джучи составляет около 300 лет, а с учетом истории Казахского ханства - более 650 лет. А Юанская династия чингизидов по линии Угедя и Тули - не более 140 лет.

Вместе с тем, говорят китайцы, в Пекине поставили памятник Чингисхану, а мы, казахи - потомки древних саков, до сих пор ведем дискуссии и споры между собой о Чингисхане и его “монголах” [3, с.71].

Таким образом, заканчивая свои рассуждения, зададим резонный вопрос: когда же мы – казахи - начнем писать историю улуса Джучи? Когда поставим памятник Джучи, Батью и Орда - Ежену?

Казахский народ имеет многовековую историю, является обладателем культурных ценностей, вошедших в сокровищницу мировой цивилизации. Культурное наследие Казахстана вобрало в себя все многообразие культурных ценностей народов, проживавших на его территории. Это - свыше 25 тысяч недвижимых памятников

истории, археологии, архитектуры и монументального искусства, более 2 млн. 56 тысяч единиц культурных ценностей, находящихся в экспозициях и фондах 89 государственных музеев, 66 млн. 840 тысяч томов книг, редких рукописей и изданий, хранящихся в 3495 государственных библиотеках.

Исторически «срединное» положение Казахстана на самом обширном континенте планеты - евразийском - обусловило его причастность ко многим знаковым цивилизационным процессам и событиям. С незапамятных времен обширная казахская земля была культурной колыбелью всего евразийского пространства. В древности по степям Казахстана проходил Великий Шелковый путь, связывавший Восток и Запад. На маршрутах караванных путей были представлены многие культуры, обычаи и традиции, религии – исламская, христианская, буддистская и конфуцианская. Наследием той эпохи являются многочисленные памятники истории и культуры. Это настоящие жемчужины древнего, средневекового, восточного архитектурного искусства и культуры. 218 таких объектов вошли в Государственный список памятников истории и культуры Казахстана. Сегодня многие из этих памятников признаны памятниками всемирного значения [1].

Народно-Демократическая партия «Нур Отан» - это всенародная

партия, превратившаяся в реальное ядро политической системы, стабилизирующий фактор общественного процесса в Казахстане. Основателем партии и ее лидером является Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Благодаря его высокому авторитету, дальновидности и политической воле, «Нур Отан» стал сильной общенациональной партией, которая пользуется широкой и устойчивой поддержкой большинства казахстанцев.

Подтверждая свою роль консолидирующей общенациональной силы партия «Нур Отан» проводит линию на объединение широкого спектра политических и общественных сил страны. В настоящее время НДП «Нур Отан» стала той политической организацией, которая смогла объединить все конструктивные, ответственные политические силы и способна вести диалог с другими сегментами казахстанского общества [2].

В соответствии с установками Лидера нации, партия нацелена на достижение самой широкой общественной консолидации, более тесного сплочения всего народа Казахстана.

Государственная программа «Культурное наследие» разработана по инициативе Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева. Программа предусматривает создание целостной

системы изучения огромного культурного наследия народа, в том числе и современной национальной культуры, фольклора, традиций и обычаев; воссоздание историко-культурных и архитектурных памятников, имеющих особое значение для национальной истории; обобщение многовекового опыта национальной литературы и письменности; создание на государственном языке полноценного фонда гуманитарного образования на базе лучших достижений мировой научной мысли, культуры и литературы [1].

Современное состояние историко-культурного наследия Павлодарского Прииртышья характеризуется усиленным обеспечением комплекса мер по сохранению и дальнейшему развитию традиций, открытием новых памятников истории и культуры, активизацией работ по консервации, реставрации объектов архаики, античности, средневековья, новой и новейшей истории, созданием на их базе мемориально-заповедных и туристических комплексов.

За последние годы приняты существенные меры по улучшению инфраструктуры области. Разработаны и внедрены территориальные программы развития и поддержки сферы культуры; стабилизируется и развивается оптимальная система материально-технического

обеспечения учреждений культуры и массовых мероприятий; налажено тесное сотрудничество с Малой ассамблеей народов Казахстана.

В архивах, библиотеках и музеях хранятся раритетные документы, издания, экспонаты, произведения художников, представляющие собой образцы бесценного духовно-интеллектуального отечественного и мирового культурного наследия.

В настоящее время в области насчитывается 805 памятников истории, археологии, архитектуры и монументального искусства, из них 316 включены в список объектов, охраняемых государством. Самыми древними из них являются стоянки первобытных людей, плоские гранитные плиты с наскальными рисунками в урочищах Оленты и Акбидаик, грот Драверта около озера Жасыбай и культовая пещера Аулиетас. Уникальные объекты (торговый дом купца А. Дерова в Павлодаре, могила поэта Жаяу Мусы Байжанова в Баянаульском и могила акына Естая Беркимбаева в Актогайском районах) включены в список памятников республиканского значения [3].

Выявлению, исследованию, охране и использованию объектов историко-культурного наследия уделяется пристальное внимание. Накапливается, изучается и обобщается ценный опыт организации и ведения этой работы, которая ведется

в соответствии с законодательством Республики Казахстан [4].

В Павлодарской области ведутся раскопки городища Аулиеколь в местности Акколь-Жайильма. В сохранившемся до наших дней мавзолее обнаружено погребение средневековой женщины, происходящей из знатного рода. Ученым предположили о существовании на территории Северо-Восточного Казахстана в эпоху Золотой Орды до сих пор не известного науке крупного административно-культурного центра. Наличие же такого памятника, как городище Аулиеколь, позволяет утверждать, что в XIV-XVI веках здесь существовал крупный политико-административный и культурный центр. Археологические раскопки в местности Акколь-Жайильма продолжаются по сегодняшний день. Работы ведутся под эгидой Института археологии им. Маргулана МОН РК с участием студентов и преподавателей Павлодарского педагогического института, сотрудников областного историко-краеведческого музея в рамках республиканской программы «Культурное наследие».

Поскольку это единственный отлично сохранившийся средневековый архитектурный памятник на территории Северо-Восточного Казахстана, то в дальнейшем предполагается разработать проект создания в

этой местности после окончания археологических изысканий туристического центра [4].

Вместе с тем, сложившаяся ситуация и тенденция к неуклонному прогрессивному развитию сферы культуры требует принятия комплекса мер по ее дальнейшему совершенствованию и активизации деятельности в этом направлении с тем, чтобы форсировать освоение современных достижений, отличающих развитые цивилизованные страны.

В области произошли коренные изменения в укладе жизни. В связи с этим многие формы и методы культурологической деятельности, а также часть объектов историко-культурного наследия потеряли свою значимость, другие нуждаются в средствах и затратах на внедрение, организацию более современного содержания, реставрацию, использование и изучение культурного наследия всех типов.

Нуждаются во внимании памятники древности и средневековья, отражающие историю становления ранних форм государственности на территории Павлодарской области. Даже современные объекты не очень надежно защищены от разрушения и уничтожения вследствие урбанизации, индустриализации, усиления техногенных процессов и ухудшения экологической обстановки, вызванных активным

производственно-экономическим вмешательством людей в естественное равновесие природной среды обитания.

Недостаточно развиты методы изучения, сохранения и использования историко-культурного наследия, что сказывается на состоянии объектов. Требуют более качественного освоения нематериальные, духовно-интеллектуальные ценности, выработанные народным опытом и творчеством (традиции, обычаи, фольклор и мифология, художественные и хозяйственно-бытовые промыслы, методы, идеи и образцы народных ремесел, медицины, спорта и педагогики).

Особая функция возлагается на музеи и архивы, в чьих фондах немало свидетельств прошлого, нуждающихся в долговременном хранении. В этих целях необходимы средства для реставрации, регенерации и копирования самой ценной информации, хранимой на кино-, фото-, фонографических и электромагнитных носителях. Примыкает к этому ряду также задача сохранения и репродуцирования живописных полотен, графических и скульптурных работ.

Целью Программы являются разработка комплекса мер по изучению, сохранению и воссозданию историко-культурного наследия и эффективное его использование в целях обогащения духовной и интеллектуально-образовательной

сфер; создание целостной системы обеспечения сохранности и изучения культурного наследия – историко-культурных памятников, в том числе археологических, этнографических, фольклорных, архитектурных, для дальнейшего формирования социокультурной основы развития общества [5].

Воссоздание историко-культурных, архитектурных и археологических памятников национальной истории - это направление нацелено на систематическую работу по охране и использованию памятников, предметов древности и старины. Учреждения и лица, действующие в данной сфере, опираются на законодательные акты по охране историко-культурного наследия. Партия «Нур Отан», осознавая свою историческую ответственность как ведущей политической силы страны, готова мобилизовать казахстанцев и консолидировать общество для решения поставленных задач и достижения намеченных рубежей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // Золотая Орда / Под ред. Е.М.Арын (главн. ред.) Ж.О.Артыкбаев (ответ ред.); Сост.Е.Б.Касенов - Павлодар, ТОО НПФ “ЭКО”, 2007.- 248 с. (Серия: кочевники - основана в 2005 г.).

2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки.- СПб.: СЗКЭО, Издательский Дом «Кристалл»,2003.- 576 с. (Серия «Вехи истории»).

3. Данияров К.К. О новой истории Казахстана. Алматы,2004.- 500 с.

С.Торайғыров атындағы ПМУ студенті, Павлодар қ,
С.Торайғыров атындағы ПМУ аға оқытушысы, Павлодар қ,
С.Торайғыров атындағы ПМУ аға оқытушысы, Павлодар қ.

ХҮ-ХҮІІ ҒҒ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЖОҢҒАР ХАНДЫҚТАРЫНЫҢ ҚАРЫМ – ҚАТЫНАСТАРЫ

В статье раскрываются вопросы, связанные с политико-экономическими взаимоотношениями казахов и джунгар

In the article describes the issues related to the political and economic relationship Kazakhs and Jungars.

Қ а з а қ т а р д ы ң ж о ң ғ а р басқыншылығына қарсы үш жүз жыл бойы күрескені, екі елдің арасындағы соғыс, оның зардаптары, қазақ батырларының қаһармандық ерлігі, хандардың ел мен жерді қорғаудағы, жауды жеңудегі көрегендік қайраткерлігі ел тарихында сақталған.

ХҮІ ғасырдың аяғында қазақтардың жоңғарлармен қарым – қатынасы пайда бола бастады. Олардың арасындағы табиғи шекаралардың болмауы, жайылым жерлерге йе болуға итермелеген жағдайлар, екі елдің арасындағы соқтығысулар мен соғыстарға себеп болды.

Жоңғарлар мен қазақтардың әскери қарым – қатынас, қақтығыстарын суреттеуге көшпес бұрын «жоңғар атау сөзінің мағынасын аша кеткен жөн деп есептеймін.

Жоңғар – ұлт емес. Бұл атау «сол жақ», «сол қанат» деген түсініктен шыққан. Бір деректерге қарағанда Шыңжан, Шығыс Түркістан аумағын, Тянь – Шань тауларын дәлірек айтқанда Хан тәңірі ұлы шыңының өзі екі бөлікке бөледі. Егер адам Хан – Тәңірінің ұшар биігіне көтерілсе, оның сол қолы жағында «Солтүстік ойпат» - Жоңғар, оң қолы жағында «Оңтүстік ойпат» - Қашғар кесіліп жатады. «Ғар» деген сөз түркі тілінде ойпат, үңгір, шұңқыр дегенді білдіреді. Кейбір мәліметтер бойынша, Шыңғыс хан армиясы «сол қанатының» «жоңғар» деген атауы болған. Бұл кезеңде Жоңғарияны түркілік және моңғолдық төркіні бар ойраттар жайлады. Ол шорас, хошауыт, торғауыт, дүрбіт, тайпаларының әрқилы атаулары. Бұларды да жоңғарлар деп атаған.

Сөйтіп, «жоңғар» термині, қалмақтар, ойраттар, элюттер – сайып келгенде «сол жақтың», «сол қанаттың» адамдары [2, 896]. Олар ХІҮ ғ. ІІ-ші жартысында моңғолдар ханы билігінің астынан шығып, өз жетекшілері – тайшылардың қол астына қараған, «Ойрат одағын» құрып, ыдыраған тайпаларды біріктірген. Жоңғарлар өз дәуірінде Ұлы Қытай қабырғасы мен Тибет, екінші жағы – Моңғолия мен Жоңғар ойпаты аралығындағы аймаққа билік жүргізген. Олар ғасыр бойына Қытай империясымен Қазақ даласы арасындағы жұмсартқыш рөлін атқарып, Қытайлардың шығыстан мезгіл – мезгіл тықсыруларын тежеп отырған .

ХҮ ғ Қытай саясатшылары Жоңғар мемлекетінің ішіндегі алауыздықтарды пайдаланып, оларға қарсы жорыққа шығады. Жаугершілік зардабынан Жоңғарлардың бір бөлігі қалады да, қалғандары елді тастап кетуге мәжбүр болады. Отандарын тастап шыққан жоңғарлардың бір бөлігі Қазақстан аймағында Самара далалырында, Қалмақияда тұрақтанып қалады. Қазіргі Қалмақияда сол Жоңғарлардың ұрпақтары тұрып жатыр. Жоңғар тілі қазақ тілімен тамырлас болғандықтан, біздің жерге орныққандары қазақтарға сіңісіп кетті. Қытайдың Іле автономиялық облысында ойрат – жоңғарлардың 4 автономиялық мекендері бар [2, 90 б].

Қазақ хандығы құрылған уақытпен бір мезгілде түркі тектес

батыс моңғол халықтарының тобы, будда дінін ұстанатын қалмақтардың арғы аталырынан тұратын Жоңғар (Ойрат) мемлекеті бой көтерді. Бұл тұста халықаралық жағдай былай болатын. Батыста – ІІ Петрдің қазақ жерлерін өзіне қосуды мемлекеттік саясат деңгейіне дейін көтерген Ресей империясы. Қытай империясы тарапынан да басқыншылық қаупі аз төнген жоқ. Осындай жағдайды пайдаланған және дүрдараз көршілердің түртпектеуімен жоңғар – қалмақ 150 жыл бойына, 1599-1750 ж.ж. аралығында қазақ жерін ұдайы жортуылдар жасап тұрды. Батыс моңғол тайпалары бірігіп үлкен қуатты қаруға айналған. Олар көршілес мемлекеттерге ұдайы жаулаушылық әрекеттерін жасаған, әсіресе Моғолстанға.

ХҮ ғасырдың І - ші жартысында қалмақтардың Тоған ханның жігерлі ұлы Эссен тайшы басқарды. Ол барлық ұрпақтарын және ойрат тайпаларынан бір одақ құрып, сонымен қатар өз билігін Шығыс Моңғолияға да таратқан. Дегенмен, Эссен Тайшының өлімімен қалмақтардың саяси билігі уақытша босарып қалды.

Тек ХҮІІ ғ ортасында ойрат халқының арасында жігерлі және мықты билеушілер пайда болды. Солардың бірі Қара –Құла ханы. Ол ортаңғы және жоғарғы Ертіс ағысында мекендеген ойрат феодалдарын бір бумаға жинады, қазақтарға қарсы ойрат бірлестігін құрып, ол халықты мемлекеттік деңгеге көтерді. Оның

бастауымен әдебиетте «Жоңғар» атауы кездесе бастады. 1634 жылы Қара-Құла қайтыс болып, оны орнына баласын Батыр Қонтайшы болып, 1635 жылы Жоңғар Хандығы құрылады. Шынын айтқанда, ойрат бірлестігінің құрылуы, моңғол тайпаларының бірігуі Қазақ хандығы үшін қолайсыз болды. Қалмақтардың экспансиясы баяу жүрді.

Кейбір жағдайдағы соққысулар, қысқа мерзімді келісімдер, кейде қалмақтардың Қазақ хандары мен сұлтандарының қол астындағы жайыттар да болған.

Егер Қалмақтың негізгі көштері Ертіс өзені мен Зайсаң көлінде болағанын ескерсе, онда Ойраттың бір бөлігі қазақ сұлтандарының қол астында болуы бұл хатты растайды. Қалмақтың алдыңғы ұлыстары ХҮІІ ғасырдың басында батысқа қарай жылжуы барысында Хорезмге шабуыл жасауға мүмкіншілігі туды. 1603-1604 жылдардың қысында, Әбілғазының айтуынша, қалмақтар Хорезмге бірінші шабуыл жасады. Хорезм билеушісі Араб хан қалмақтың артын қуып, оларға тұтқынға түскен адамдарын қайтарды. 1604 жылғы орыс архив деректері бойынша « все калмацкие тайши и улусные люди пошли во свати с казацкой ордой». Қалмақтарға қосылған қалған моңғол тайпалары қуатты әскерді құрды. [1, 145б].

Дегенмен олар қазақ пен ноғай халықтарынан қатты тойтарыс алды. Бұл жағдайда қалмақтар солтүстікке

жылжып, орыс мемлекетіне арқа сүйеді. Орыс мемлекетімен қарым – қатынасы жоңғарлардың қазақтарымен соққысуға қолын босатты. Қазақтардың ішкі талас – тартысы жоңғарлар үшін ыңғайлы болды. Олар қазақ хандығының саяси ықпалына әсер етті. Бірақ қазақтардың жағдайы ауыр болса да, жоңғар мемлекетіне қарсы Жетісу бойында көптеген көтерілістер болды.

Сол кезеңде қазақ хандығымен екі хан қатар билеген болатын (Есім және Тұрсын). Атап айтқанда, Тұрсын мен Есім ханнан, тек қана Есім хан жоңғарлармен үздіксіз күрескен болатын. Бұл жағдай екі фактымен көрсетіледі: Біріншіден, Есім ханның Түркістан мен Жетісуды өз қарамағында ұстап, моғолдар мен қалмақтардың көршілерімен жақсы қарым – қатынаста болуы; Екіншіден, Тұрсын ханның өз бойын бұл жайыттардан алыс ұстауы. Сонымен қатар қалмақтардың Тұрсын ханды қорқуынан байланысты

Жоңғарлардың қазақтар мен ноғайларды өздерінің қас жауы деп санағанша, оларды Қытай мен Моғол хандықтары қыспақтай берді. Бұл қиыншылықтан шығу үшін жоңғарлар 1620 жылы Есім ханға бейбітшілік келісім жасасуға өз елшілігін жібереді. Бірақ Есім хан кей қалмақ тайпаларының қазақ жайылымына шабуыл жасағаны үшін, келіссөз барысында елшілерді өлтіріп, қазақ әскерімен қалмақтардың кей

тайпаларын қырғынға ұшыратты. Қалмақтарға әсіресе ХҮІІ ғасырдың 20 жылдары өте қиынға соқты. Олар бірнеше майданда соғысты. Осы жылдары Бұхар ханы Имамқули өзінің көпестерінің тоналғаны жайлы Жаңғар қонтайшысын ескертті. Бірақ бұнымен бітпей, Бұхар ханы жоңғарларға қарсы әскерін аттандырды. Бірнеше майданда соғыса отырып, кейбір кішігірім соққыларда қазақ адамдарын тұтқынға алып, оларды Түмендегі отырған қалмақ тұтқындарымен айырбастаған. Кейін елшілер 1624 жылы Тұрсын мен Есім ханның атынан Жоңғар қонтайшысына бейбітшілік туралы келісімін әкелді. Ноғай деректемелері бойынша қалмақ пен қазақ арасында достық орнап, қалмақ пен бұхар халық арасында бейбітшілігі жоқ жайлы деректемелер кездеседі. Бірақ бұл бейбітшілік ұзаққа созылмады. 1627 жылы Есім ханның бастауымен қазақтар қалмақтарға жарыққа шықты. Ойрат тайшылары жеңіліс тауып, 1628 жылы қалмақтардың бір бөлігі қазақ жерінен алыстады. Сол аралықта жоңғар тарихында маңызды оқиғалар болып жатты. 1627 – 1628 жылдары бұрынғы ойрат бірлестігі құлады; ал хошауыттар мен торғауыттар ойрат қоғамынан мүлдем бөліп кеттіп, Солтүстік Қазақстан арқылы Волганың төменгі ағысына көшіп, онда Қалмақ хандығын құрды. Ал қалған тайпалар бірге жиналып 1635 жылы Ертіс өзені бойында Жоңғар хандығын құрған [1,130 б].

Сол жылдары Қазақ даласын басқарған Есім ханның ұлы – Жәңгір хан болатын. Оның тұсында Батыр қонтайшы басқарып отырған жоңғар-ойраттардың күшеюі байқалды. Олар Қазақ хандығына үздіксіз шабуыл жасап тұрды. Жәңгір ханның билік еткен жылдары жоңғар феодалдарының қазақ жерін жаулап алуға жасаған үздіксіз жорықтар кезеңіне сай келеді. Кейбір мәліметтерге сәйкес, Жәңгір ханның ордасы Түркістанға таяу маңда орналасыпты. Жәңгір хан Бұхар хандығымен одақтастық келісімге келіп, жоңғар басқыншыларына қарсы күрес жүргізді. Сонымен бірге, ол қырғыздармен де осындай қарым-қатынас орнатуға ұмтылды. Мұның бәрі жоңғар шабуылынан қорғану мақсатынан туып еді. Дәл осы кезеңде қазақ хандығы мен ойрат жоңғарлары арасындағы қарулы қақтығыстар жиілей түсті. Екі жақтың басшылары көшіп-қонуға жайлы жерлер және Сырдария өзені бойындағы сауда орталықтары үшін күрес жүргізді. Сол кезеңдегі тарихи мәліметтер бойынша, Жәңгір хан тұсында қазақтар мен ойрат жоңғарлары арасында үш ірі шайқас болған: 1635 жылы, 1643-1644 жылдары, 1652 жылы [1,131б].

1635 <http://kk.wikipedia.org/wiki/1635> жылғы шайқаста қазақ әскерлеріне Батыр қонтайшы бастаған жер қайысқан қалың қол қарсы тұрды. Бұл ұрыстың нақты нәтижелері жөнінде мәліметтер жоқ, бірақ шайқас кезінде Жәңгір ханның тұтқынға түсіп,

біраз уақыттан соң қашып құтылғаны туралы деректер кездеседі. Сол кезден бастап Жәңгір хан жоңғарларға үнемі шабуыл жасап тұрады. Екінші ірі шайқас 1643 жылы қыста Батыр қонтайшының қазақ жеріне шабуыл жасауынан басталады. Жоңғарлар Жетісу өңірінің үлкен бөлігін жаулап алып, он мыңға жуық адамды тұтқынға түсіреді. Жәңгір ханға көмекке 20 мың сарбазымен Самарқан билеушісі Жалаңтөс Баһадүр келеді. Жалаңтөс Баһадүр қолының көмегі арқасында Жәңгір хан бұл шайқаста жеңіске жетеді. Батыр қонтайшы шегінуге мәжбүр болады. Жеңіліске ұшыраған жоңғарлар бұл ұрыста он мыңға жуық адамынан айырылады. Сақталып қалған тарихи мәліметтер бойынша, бұл шайқаста Жәңгір хан зор қолбасшылық дарын мен әскери шеберлік таныта білген. Жәңгір хан жоңғарларға қарсы күресте моғолдар жағынан көмек алу үшін біраз әрекет етті. Олармен тату көршілік қарым-қатынас орнату үшін екі рет елші жіберді. Бұл дипломатиялық тапсырма Жәңгір ханның ұлдары Тәуке мен Апақ сұлтандарға жүктелді. 1643-1644 жылдардағы шайқаста толық жеңілмеген жоңғарлар болашақта болатын соғысқа мұқият дайындала бастады. Жоңғар қонтайшысы 1643-1644 жылдардағы жеңілістен кейін бытыраған иеліктерін біріктіріп, Сібірдегі орыс қалаларынан қару-жарақтар және оқ-дәрілер сатып алады. 1652 жылы қазақтар мен

жоңғарлар арасындағы үшінші ірі шайқаста қазақ әскерлері жеңіліске ұшырап, Жәңгір хан қаза табады [1, 1316].

Қалмақтармен жер үшін күрес Жәңгір ханның ұлы Тәуке хан (1680—1715/1718 жылдары) тұсында да жалғасады. Тәукенің билігі қалмақ қонтайшылары Қалдан Бошоқты (1676—1697 жылдары) мен Себан – Рабданның (1697—1727 жылдары) билігіне тұстас келді. Бұл — қазақ-қалмақ қатынасының аса ширыққан кезі болатын. Қалдан ханның әскері 1681 және 1683 жылдары Сайрамға дейін жетеді. Жетісу өңірі біраз уақытқа қалмақтардың қолына өтеді. 1710 және 1711 жылдары қалмақтар қазақ жеріне жаңа шабуылға көшті. Оған жоңғарлардың Қытаймен арадағы қатынасының шиеленісіп кетуі себепші болған еді [1, 1366].

XVIII ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың бас кезі жоңғар қалмақтарынан төнген қауіпке қарамастан, Қазақ мемлекеттігінің нығая түсуімен сипатталады. Ел арасында қалыптасқан пікір мұндай жағымды өзгерістерді Тәуке ханның есімімен байланыстырады. Тәуке өзінің қайраткерлік қабілеті арқасында ел ішіндегі алауыздыққа жол бермей, татулық орнатты, орталық хандық биліктің рөлін күшейтті, соның нәтижесінде, елдің әлауқаты, байлығы артты. Сондықтан да халық ханды өз-Тәуке атап, ал оның билік құрған кезеңін қой үстіне

бозторғай жұмыртқалаған заман деп бағалады. Жоңғар хандығымен күрес жүргізе отырып, Тәуке хан Бұхармен жақсы қатынаста болуға тырысты. Ол қазақ хандарының дәстүрлі Мәуереннахрдағы ықпалы үшін күрес бағытынан қайтқан жоқ, өмірінің соңына қарай Ташкентті өзіне қаратты. Ресейдің Батыс Сібірге біржола орнығуы, Ертіс бойына орыс бекіністерінің орныға бастауы, сөйтіп, бұл қуатты мемлекеттің батыс пен солтүстік-шығыста қазақ елінің тікелей көршісіне айналуы, әрине, Тәуке ханды да ойға салғаны анық. Жоңғардан төнген қауіп жағдайында оның 1717 жылы орыс үкіметіне елші аттандырып, әскери көмек сұрауы — соның айғағы. [1, 137б].

Тарихи деректердің дәлелдеуінше, қазақтар мен қалмақтар ежелден бір-бірінен қыз алысып, қыз берісіп, құдандалы болған халық. Оған қазақтың бірқатар хандары мен сұлтандарының асыл аналарының, қазақ батырларының көбісінің аяулы жары қалмақ, жоңғар хонтайшыларының қыздары болғаны нақты айғақ. Жаугершілік заманда жеңген жақтың олжасында ару қыздар да болған. Ол қалыптасқан дәстүр бойынша, хан, сұлтан, батырларға сыйға тартылған. Қыпшақ Тілеулі батырдың бәйбішесі – Қарқара ойрат хонтайшасының, екінші әйелі Нәнжіл – жоңғар хонтайшасының, үшінші әйелі – ұйғыр байының қызы. Кейбір шежірелерде оның тоғызыншы әйелінің

де қалмақ қызы екендігі баяндалады. Шақшақ Жәнібек тарханның да үшінші әйелі – қалмақ ханының қызы екендігі туралы дерек бар. Жәнібек тархан жоңғарларға қарсы жорықтардың бірінде қалмақтың Көкі, Бәкі есімді екі аруын олжалап, апалы-сіңілілі бұл қыздарды ағалары Тінібек пен Тұрлығұлға сыйға тартады. Жалпы, Жәнібек батырдың әкесі Қошқар батырдың анасы Қатағанның ханының қызы – Қарашаш, нәсілі - қалмақ. Оны Шақшақ батыр ұлы Көшейге алып берген. Жәнібектің үшінші әйелі қалмақ қызынан туған балалары – Ақпанбет, Тоқпанбет, Деріпсалы. [2, 73б].

Қазақтар қалмақ, жоңғар қыздарын олжалап алып қана үйленбей, хонтайшылар мен хандар екі ел арасында бейбіт тірлік орнату, бітімге келу үшін де қыз беріп, қыз алысқан. Оған нақты деректерді алға тартсақ, Әбілқайыр хан 1748 жыл шамасында өзінің кенже қызын жоңғар ханы Лама Доржиге қалыңдыққа бермекші болады. Ресейдің патша өкіметі бұл некеден қатты қорқады. Сол жылы Әбілқайыр хан мен қызы кенеттен қайтыс болып, бұл неке одағы жүзеге аспай қалан екен. Осы орайда Мұхамеджан Тынышбайұлы мынандай бір әңгімені жазып кетіпті. Біз енді соған назар аударсақ: «Қазақ аңызы бойынша, Жәңгір ханның қаһарынан қаймыққан қалмақтар сүйек жаңғыртып, туыс болмақ ниетпен оған хонтайшының қызын

береді, Тәуке содан туады. Қазақ ұғымы бойынша, Тәукенің хандық құрған кезі қазақтардың ең бақытты заманы деп есептелінеді. Бұл кезеңде қазақ әскері аса қуатты күшке айналды, күллі хандықта бейбіт өмір, тыныштық орнайды. Нағашы жұрты – қалмақтарға қарсы Тәуке атасы мен әкесінің саясатын ұстанады, яғни оқтын-оқтын түре шауып, оларды қазақ байтағына қия бастырмайды. Хонтайшы батырдың немересі Цеван Рабдан Қытай императорына: «Қазақтармен соғыспасқа амалым қалмады, себебі бірде тұтқынға түскен ұлын еліне қайтарғанымда оның қасындағы 500 қалмақтың басын алды, енді бірде ол қалыңдығымның нөкерлерін де өлтіріп тастады», -деп шағымданады»[3, 91 б].

Бар түркі даласына мәлім Қыпшақ Түгел батырдың бір әйелі де қалмақ қызы болыпты. Одан Таймас әулие өмірге келген. Ол анамыздың есімі – Қаракөз. Оған байланысты тарихи, аңыз әңгімелер 1998 жылы жарық көрген «Түгел батыр» деген кітапта жазулы тұр.

Профессор Төреғали Қаратаевтың 2000 жылғы 2 наурызда «Ана тілі» газетінде жарияланған «Аңызға айналған аналар» атты мақаласында жоңғар нояны Әмірсананың әйелі Абылай ханның қызы екендігі айтылады [4, 6 б].

Ноянның шешесі Еділ қалмақтарының ханы Аюкенің қызы. Әмірсана жоңғар ханы болған, Қытай

билеушілері оны өлтірмек болғанда Абылай ханды келіп паналаған. Осы Әмірсананың өмірге келуі жөнінде Бексұлтан Нұржекеұлының «Қазыбек бек және қазақ тарихы» деген зерттеуінде былай деп жазылыпты: «Қалмақ елінің жер бетінен кетуіне себепкер болған Әмірсананың тегі туралы да Қазыбек бек қызықты дәйек айтады [6, 58 б]. Матай би 1088 жылы Тұрпан маңайын қыстап қалады. Қалмақ ханына қалыңдық әкетіп бара жатқан қол сол қыста адасып, Матай ауылына тап болады. Қалыңдық Жән сол араны қыстап шығады да, Матайдың кенже ұлы Төлекейден жүкті болып, содан Әмірсана туады.

Жоңғарлар мен қазақтар ұдайы жауығып, ылғи шайқасып өткен деген пікір де – қате түсінік. Рас, олардың арасында әлсін - әлсін саяси, экономикалық аймақтық тұрғыдағы келіспеушілік болып тұрған. Әскери әрекеттер көбінесе көрші империялардың саясатынан туындаған. Бұл тұрғыда Қытай мен Ресейдің қазақтар мен жоңғарлар арасындағы қарама – қайшылықтарды тереңдете түсу мақсатымен екі елді кезек көтермелеп отырғандықтарын айтсақ та жеткілікті. Қазақтар мен жоңғарлардың ылғи қырғи – қабақ емес, бейбітшіл, кей шамада ағайыншылық қарым – қатынастары турасында мәліметтер куәлік ете алады. Соның бірі хан Тәуекел Ресейге жолдаған хатында: « Мен қазақтар мен қалмақтардың патшасымын» деп жазған.

ӘДЕБИЕТ

1 Қозыбаев М.К. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3- том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 768 бет

2 Едилханова С. А. Казахо – джунгарские взаимоотношения в ХҮІІ-ХҮІІІ веках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 162 с.

3 Тынышпаев М.Т. «Ақтабан шұбырынды»

4 Т Қаратаев Аңызға айналған аналар // Ана тілі.– 2000. - 2 наурыз

5 Ш. Құдайбердіұлы Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі.– Алматы: Қазақстан, 1991

6 Б. Нұржекеұлы Қазыбек бек және қазақ тарихы. Кітапта: «Қазақ тарихынан». А., 1997, 427- 455 беттер.

д.и.н., ГНС «Назарбаев центра»

О РОЛИ ЧИНГИЗИДОВ В ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Мақалада XV ғ II жартысы мен XVIII ғ басындағы қазақ билеуші топтарының династиялық шығу тегі сөз қозғалады.

In the article raises the question of the most common accessories supreme dynastic rulers Kazakhs mid XV - beginning of XVIII century..

Известный всему миру писатель-философ Ч. Айтматов справедливо говорил: «Народ, у которого нет истории, подобен ребенку без отца и матери. Мало того, народ, потерявший свою историческую память, словно гибкая лоза – куда его согнешь, туда и пойдет». Сейчас, когда казахстанское общество строит независимое государство и ставит амбициозные задачи вхождения в 30 наиболее развитых стран мира, особенно необходима опора на исторический опыт прошлого, формирование чувства гордости за славные деяния наших предков, стремление их сохранить и приумножить. Мы обязаны знать наше прошлое для того, чтобы ретроспективным взглядом увидеть многотрудные поиски нашим народом своего собственного пути в истории. Мы не возникли из воздуха, не упали с неба, а являемся потомками тех, кто в страданиях и высоких полетах

мысли, проливая кровь и упорно трудясь, сделали все, чтобы отстоять целостность территории нашего государства для блага последующих поколений. Огромное значение имеет изучение истории для формирования национально-государственной идентичности. После десятилетий герметичной изоляции в тоталитарном обществе народы стали утрачивать свою этническую неповторимость, а вместе с этим и собственную историю. Политика унификации, конечной целью которой было создание нового типа «советского народа», обернулась в одну из самых жестких форм искусственной амнезии. Активизация изучения прошлого, восстановление исторической правды, безусловно, должно помочь в видении своих истоков, осознать свою самобытность. Невозможно говорить об идентичности, не зная своих исторических корней, четко не зная самобытности своего национального бытия.

История развития казахского народа достаточно самобытна и сложна. На формирование казахского этноса оказали влияние различные процессы, внутренние и внешние факторы. Большую роль в истории Казахского ханства сыграли чингизиды - потомки Чингисхана. Созданная в XIII веке величайшим государственным империя собрала колоссальные земли. При этом Чингисхан, говоря словами основателя евразийской школы П. Савицкого, «не замутив чистоты национального творчества» и «веры народов, объединенных под его началом, сохранил, таким образом, национальные святыни и - самое главное – защитил народы Евразии от католического Запада». Кроме того, его империя стала сдерживающим фактором развития китайской империи и дала возможность образоваться протогосударствам современного мира на евразийском континенте. Историки-востоковеды давно занимаются изучением различных аспектов существования империи Чингисхана – от проблем ее зарождения и до последствий распада империи Чингисхана, бытования ее отдельных частей уже как самостоятельных государств, а также этногенеза народов на их территории. Основными источниками для многих исследователей являются «Ясы Чингисхана», «Сокровенное сказание монголов» (1240), «Книга Золотой династии» (о потомках

великого полководца), «Отчет о военных походах Святого Императора-воина» (китайский документ, 1263), «Сборник летописей» Рашид-ад-Дина, первого визиря государства Ильханов в Персии, а также более поздние источники, сложившиеся на территории Казахстана. Они были представлены в форме шежере. Впервые шежере или родословную казахских ханов составил выдающийся ученый Чокан Валиханов. Среди крупных современных исследователей хронологии и генеалогии Казахских ханов и султанов XV - XVII вв. следует назвать Турсуна Икрамовича Султанова, автора книги «Поднятые на белой кошме. Потомки Чингисхана», Зардыхан Кинаятулы, Кайрата Закирьянова «Тюркская сага Чингисхана. Сокровенное сказание казахов» и др.

Благодаря совокупным усилиям многих поколений отечественных и зарубежных ученых-востоковедов, в настоящее время в науке сложилось более или менее адекватное представление об общей династийной принадлежности большинства верховных правителей-казахов середины XV - начала XVIII вв., установлены точные, либо приблизительные хронологические вехи правления и последовательность чередования на ханском престоле этих ханов и родственные междинастические связи.

Генеалогическое право Чингизидов безоговорочно действовало на всем пространстве покоренных монголами территорий. Ханом мог стать любой член «золотого рода», если он будет признан большинством этого рода, достойнейшим по своим качествам и утвержден на курултае царевичей и высшей аристократии.

Рассмотрим генеалогию улуса Жоши, старшего сына Чингисхана, участника Первой мировой монгольской войны под непосредственным руководством самого Чингисхана. Он стал владельцем всех земель к западу от р. Иртыш, т.е. все нынешние Казахские степи. По историческим источникам у Жоши-хана от разных жен и наложниц было 40 сыновей. В «Сборнике летописей» Рашид-ад-Дина приводятся имена 14 его сыновей. Для последующего развития генеалогического древа Чингизидов имеют значение шесть сыновей Жоши-хана. Первый сын – Орда Ежен, второй Бату, третий – Берке. Пятый – Шибан, седьмой сын – Бувал и тринадцатый Тука-Тимур. Среди них наиболее известен в истории чингизидов Бату хан. По выражению Джувайни, он был «всем царевичам старший (ака)», пользовался наибольшим авторитетом и обладал даже некоторыми правами государя. Разгромив в ходе Западного похода 1236-1242 г.г. Волжскую Булгарию, русские княжества, опустошив Польшу, Чехию, Венгрию, Валахию и другие европейские

области, Бату-хан вернулся в низовья реки Волги, где основал государство со столицей Сарай-Бату. Русские историки, спустя сто лет, называли его Золотой Ордой. Восточные историки средневековья эту страну в разные времена называли по-разному: Улус Жоше, Дешт - и Кипчак, Страна Берке, Токмакский улус, Улус Узбека и др. В состав Золотой Орды вошла вся Великая Степь от Иртыша до Дуная. Понятно, что на столь обширной завоеванной территории, не было единого монолитного народа, единой религии, единой культуры. За участие в Западном походе Бату хан каждому брату выделил для владения земли: старший брат Орда-Ежен получил во владения земли, где жил его отец, Алаколь - Сырдарья. Земли между своими владениями и Орда-Еженом были пожалованы Шибану. Тукай-Тимур получил Мангышлак. Следует подчеркнуть, что государство потомков Жоши-хана с центром в Поволжье было «монгольским государством» лишь в династийном отношении, являясь на самом деле тюркской страной по культуре, хозяйству и этнической основе. После распада Золотой Орды потомки Жоши-хана организовали и стали самостоятельными правителями в следующих ханствах: Казанское, Крымское, Астраханское, Сибирское, Казахское, Бухарское, Хивинское. Казахских чингизидов часто приглашали на ханство в Хиву.

Учеными - историками установлено и доказано - образование Казахского ханства следует считать 1470-1471 годы. Первыми казахскими ханами были Керей и Жанибек, троюродные братья, потомки Орда-Ежена.

Султан Жанибек сын Барак-хана, а султан Керей – внук Тактия-хана. Не имея возможности успешно бороться с шайбанидом Абулхаир ханом, они предпочли покинуть родные просторы и «встать на путь изгнания с группой племён которые их признавали, направились в Моголистан (1459-1460 годы). Как показал дальнейший ход событий, уход Керей-султана и Жанибек-султана в пределы Моголистана был, своего рода, стратегическим отступлением, рассчитанным на последующий захват власти в Узбекском улусе в удобный момент, наступление которого не заставило себя долго ждать». Численность населения в новых владениях султанов Керей и Жанибека постоянно возрастала за счёт пребывания новых кочевников из Дешт-и Кипчак и достигла 200 тысяч. Видя всё возрастающую мощь нового государственного объединения на юге своей страны, Абулхаир-хан в 1468 году снарядил поход в Жетысу, чтоб наказать строптивых. Однако вскоре хан заболел и умер. Его наследник старший сын Шейх-Хайдар-хан не смог противостоять натиску многочисленной и организованной

оппозиции и в одном из боёв был убит. Султан Керей и султан Жанибек в 1470-1471 году полностью захватили верховную власть в стране и основали династию собственно Казахских ханов. Политическая и общественная значимость этого события заключается, прежде всего, в том, что Казахское ханство - первое во времени в Средней Азии национальное государство, созданное ныне существующим народом, а не его предшественниками или историческими предками. Керей по возрасту был старше Жанибека. Именно Керей назван в качестве старшего хана казахов во всех известных сочинениях. Исторических документов, где было бы указано конкретное время правления Жанибек хана не обнаружено. Но в памяти народа он сохранился как мудрый и справедливый правитель, как святая личность, его называют не просто Жанибек-хан, а Аз-Жанибекхан, что ставит его немного выше даже самого верховного ханского титула. Он является родоначальником всех последующих казахских ханов. У него было 9 сыновей. Из них третий сын, Касым - один из выдающихся казахских ханов. После смерти Аз-Жанибекхана трон достался Бурундуку, сыну Керей-хана, согласно установленному обычаю предков. Бурундук-хан (1474-1511) сохранил и укрепил Казахскую Орду. Он лично водил войска на противников, неоднократно был ранен в сражениях. Его армия насчитывала 400 тысяч

воинов. Могущественный государь, он управлял более 30 лет.

О времени правления Бурундук-хана можно отнести следующие сведения из летописи «Михман-намеин Бухара Фазлаллаха ибн Рузбихана Исфрахани»: «Три племени относят к узбекам, кои суть славнейшие во владениях Чингизхана. Ныне одно из них – шибаниды и его ханское величество (т.е. Мухаммед-Шайбани). Второе племя – казахи, которые славны в своем мире силой и неустрашимостью, и третье племя – мангыты, а [из] них цари астраханские». В конце периода своего правления Бурундук-хан не смог противостоять все возрастающему авторитету Касым-султана, удалился в Самарканд, где и умер. Касым-хан, третий сын Жанибек-хана, правил с 1511 по 1518 годы. С молодого возраста прославился как великий полководец. В Казахском войске он командовал конницей и завоевал такой авторитет, что почти все вопросы военного плана успешно решал самостоятельно. Историк того времени Мирза Хайдар писал, что численность населения при Касым-хане превышало 1 млн. человек, что после Жоши-хана в этом народе не было хана, более всемогущего, чем Касым-хан. Еще Касым-хан остался в памяти народа как творец новой правовой системы - законоположения «Касым ханнын Каска жолы» (Светлая дорога Касым хана), сыгравшей решающую роль в закладке основ национального

самосознания казахского этноса. После Касым-хана, на белой кошке был поднят его сын Момыш-хан (1518-1522). Царствование его было не долгим. Он погиб от удущья боевых доспехов: в одном из сражений его конь был убит и упал, подмяв под себя хозяина. В Казахском ханстве начались большие разногласия: султаны Дешт-и Кипчака много воевали друг с другом, в конце концов, ханом был провозглашен Тахир-султан, внук Жанибек-хана, старший сын Адик-султана. Это был злой и жестокий человек, не обладал ни дипломатическими, ни военными талантами. Постепенно все его подданные покинули его от него, он был покинут своим народом, и умер в бедственном положении.

После Тахира великим ханом Казахской Орды избирается еще один внук Аз-Жанибек-хана, сын Жадик-султана Тугум-хан (1533-1537). Ему удалось сплотить распавшиеся было казахские улусы и вновь объединиться с киргизским народом. Почти непрерывно вел оборонительные войны против калмаков, узбеков, моголов. Союзные силы узбекского хана Убайдуллы и могольского Абдар Рашида встретились с объединенной армией Тогум-хана (казахи и киргизы) восточнее Иссык-Куля в месте Сан-Таш. 27 июля 1537 началась кровавая сеча четырех народов. Все казахские полководцы - 37 султанов во главе с Тугум-ханом и 9-ю его сыновьями погибли в этом бою. Современный

казахский писатель и историк Мухтар Магауин по поводу этой битвы писал: «Сан-Ташское сражение - одно из самых трагических событий в военной истории Казахской Орды, но в то же время это священный, памятный день, когда в жизни народа на карты были поставлены честь и свобода и его сыны пошли на верную смерть за святой долг, отдали себя в жертву во имя грядущих поколений».

После гибели Тугум-хана на его место был избран младший брат Тахир-хана Бойдаш (1537-1559). О нем в исторических хрониках сообщается очень мало. Но для сохранения своей государственности ему пришлось отражать многие атаки соседей-недругов. Так, со своим войском он наголову разбил сына Яркентского хана Абд-ар Рашида Абд-ал Латифа. Бойдаш-хан погиб в бою с шейбанидами за овладением г. Сайрамом. Хак-Назар-хан (1559-1580), сын Касым-хана, отличался политической дальновзоркостью и удачливостью. Принял в свое подданство часть мангытов, разгромил сибирского хана Кучума, отражал нападение калмаков, водил дружбу с прославленным Абдаллахом II. Погиб в борьбе с ташкентским Баба-султаном вместе с 2-мя сыновьями. В народных преданиях имя Хак-Назар-хана окружено славой. Шигай-хан (1580-1582), сын Жадига, девятого сына Жанибек-хана, оказался у власти на склоне лет. Но в молодые годы

он вместе с Хак-Назар-ханом был в числе султанов-джигитов «видавших битвы и рубивших мечом». Таукель-бахадур-хан (1586-1598), сын Шигай-хана, только после трехлетней борьбы с сепаратистами в 1586 г. им был принят ханский титул. Вел переговоры с Москвой. И главная заслуга Таукель-хана в том, что он в 1586 г., когда создалась благоприятная обстановка, в короткий срок овладел городами Сайрамом, Ташкентом, Самаркандом, Туркестаном и двинулся на Бухару, где был тяжело ранен и через несколько дней умер в Ташкенте. С узбеками был заключен мир: казахи отказались от Самарканда, но сохранили за собой Ташкент, Сайрам, Туркестан и некоторые другие крепости. Казахская Орда вновь превратилась в мощное, сильное государство с огромной территорией. Есим-хан (1598-1614) и (1627-1628). Сын Шигай-хана. Вторая бухаро - казахская война началась в 1603 году и продолжалась 20 лет по 1624 год. За это время произошло семь наиболее крупных сражений, в которых всегда победу одерживали казахи. Теперь Есим-хан начинает борьбу за Восточный Туркестан, где пребывал 7 лет. За время его отсутствия власть в стране захватил правитель Ташкента Турсун-султан и даже стал чеканить монеты со своим именем, что говорит о его верховной власти. Точных данных о его происхождении нет, известно, что он сын Жалым-султана, верной опоры Хак-Назар-хана. Во всяком

случае, по свидетельству историка Абулгази, Есим-хан относился к Турсун-хану уважительно. Но когда «презрев обычаи и моральные устои, Турсун-хан совершил немало дерзких и даже низменных поступков» терпение лопнуло. Когда Есим-хан был в походе против калмаков Турсун-хан, пренебрегая законами родства и кодексом чести, разграбил Есим-хана, а его семейство взял в плен. И со своим войском направился на встречу Есим-хану. Произошло два сражения. Нукеры Турсун-хана напали на своего повелителя и убили его. «Есим-хан на этом не останавливается. Он приговаривает к смерти весь род Катаган, который служил опорой мятежнику и поднял меч на своих единокровников». Народное предание связывает имя Есим-хана с его Уложением, известное как «Есим-ханның ескі жолы» (Древняя дорога хана Есима), по которым казахский народ жил почти сто лет.

Из сыновей Шигай-хана еще следует отметить два имени Абулай-султана и Ондан-султана. Абулай-султан ханом не числился, но управлял Ферганой, в 1628 году захватил Ташкент. Ондан-султан был храбрым воином и отменным стрелком. Длинные стрелы – его второе прозвище. Он погиб в 1585 году в битве с калмаками. Его сыну Ораз-Мухаммаду русским царём Борисом Годуновым был пожалован г. Касимов со всеми волостями и титул «хан Касимовский».

Вместе с Ораз-Мухаммедом в Москве оказался и его придворный летописец Кадырали-бек. В 1602 г. в г. Касимове он написал для Бориса Годунова сочинение под названием «Джами ат-таварих» (Сборник летописей) на тюркском (казахском) языке. Это единственная сохранившаяся летопись эпохи средневековья, где излагается генеалогия казахских ханов. Жанибек-хан (1628-1635) был старшим сыном Есим-хана. После того, как Есим-хан в 1627 г. нанес калмыкам сокрушительное поражение. Жанибек-хану пришлось постоянно свои границы держать под напряжением: со всех сторон Казахская Орда была окружена врагами. Жангир-хан (1635-1652) – сын Есим-хана. Он обладал высоким ростом и мощным телосложением, за что и получил прозвище – Салкам-видный, внушительный. В молодости попал в плен к калмакам. Удачно бежал и всю оставшуюся жизнь воевал с ойратами. В войне с калмаками в 1643-1644 года Салкам Жангир-хан добился решающей победы. Имея 600 воинов с огнестрельным оружием и используя тактический прием боя с противником выиграл решающий бой. Использовал все возможные способы и приемы, чтоб дать своему народу мирную передышку. Погиб в бою. Аз Тауке-хан (1680-1715) – сын Салкам Жангир-хана. В зрелом возрасте в 1680 г. был поднят на белой кошме. Кто был ханом до него – пока неизвестно. Тауке-хан был государем умным и окружил себя

умными людьми. Членами его совета были Толе-би, Казбек-би, Айтеке-би. Они вместе создали свод законов, известный под названием «Жети жаргы». Умело руководил своим восьмидесятитысячным войском, приобрел славу знатока военного дела, удостоен своими поданными почетного титула «батыр». Установил дипломатические отношения с Россией. А.И.Левшин сравнил Таукехана с Соломоном, Ликургом Орд Казачьих. Сознавая грозную опасность со стороны калмаков, Таукельхан в 1710 г. созвал в Каракумах курултай всей Казахской Орды. Главнокомандующим всей Казахской армией был назначен простолудин – Богенбай-батыр. В военных сражениях с калмаками народное ополчение казахов в 1710-1713 годах одерживает победы, но в 1714 году потерпело крупное поражение. В 1715 г. умер престарелый Тауке-хан. На его место избирают уже пожилого Каип-хана (правнука Есим хана). В 1717 г. Каип-хан совместно с ханом Младшего жуза Абулхаиром выступили против калмаков. В результате 3-х дневной битвы на р. Аягуз потерпели полный разгром. В следующем году калмаки захватили весь юг страны. В конце 1718 г. Каип-хан умер. Правящая элита нации избирает на ханский трон Болата - сына Тауке-хана, слабовольного и бездеятельного человека, с тем, чтобы в своих улусах самим управлять по своему усмотрению. Весной 1723 года

стотысячная хорошо вооруженная армия калмаков вторглась в Казахскую Орду. Известный историк и писатель Мухтар Магауин так описывает последствия джунгарского нашествия: «Обессиливший от прежних войн, запуганный, не имевший достойного вождя, многострадальный народ не мог оказать существенного сопротивления ойратскому вторжению. Были физически истреблены почти все, кто мог носить оружие; беззащитный, беспомощный народ понес неопишемые потери, оставшиеся в живых побросали родные места и бежали, опасаясь, кто как мог - начался катастрофический период в истории казахского народа, получивший название «Актабан-шубырынды, алкаколь-сулама» - годы великого бедствия». По Шакариму в этот период казахский народ потерял две трети своей численности».

Абулхаир-хан (1710-1748) Младшего жуза. Провозглашен ханом Младшего и частью Среднего жуза на народном курултае в Каракумах в 1710 году. Он принадлежал к младшей ветви Жанибек-хана. Его прапрадед Батыр – хан управлял Малой казахской ордой в 1608-1617 гг. Выдвинулся он благодаря своим личным умениям, организаторским качествам. Сумел привлечь на свою сторону влиятельных народных батыров, как Есет (1667-1749), Богенбай (ум. в 1741), Жанибек (ум. в 1741). Именно он, Абулхаир-хан, единственный из Чингизидов Казахской Орды, организовал всенародное

сопротивление, захватчикам-калмакам. И в 1725 году отвоевал у джунгар Туркестан и его окрестности.

В 1726 году в Ордабасы Абулхаир хан был избран главным предводителем народного ополчения. В течение последующих 3 лет (1727-1730) воинские соединения трёх жузов под верховным командованием Абулхаир-хана одержали наиболее крупные, в том числе две решающие (Буландинское и Аныракайские битвы) в многолетней войне с Джунгарией. Именно в данный судьбоносный период Абулхаир-хан приобрел среди казахов звание «старшего» или «главного хана».

В этот период (1729) умирает ничего незначущий Болат-хан. Казахская элита избирает новым ханом Абулмамбета, сына покойного Болата. Абулхаир, оказавшись обойденным, почувствовал себя оскорбленным, уязвленным и, как человек с непомерным честолюбием, предпринял ответный шаг. Он отказался от поста главнокомандующего в пользу нового хана и со своим ополчением вернулся в Младший жуз. Покинул фронт, кстати, и другой претендент, брат Болата, султан Шахмухамбет Семеке.

Летом 1730 года Абулхаир-хан направил свое посольство в Уфу с предложением – вступить в Российское подданство. 10 октября 1731 года принял присягу на верность императорской короне. В 1748 году был убит султаном Бараком. Хан Абулхаир вошел в историю Казахстана

не только как видный военный и политический деятель Степи, успешно разрешивший ряд актуальных проблем внутри и внешнеполитической действительности, но и как крупнейший политик-стратег, который обладал масштабным видением грядущей перспективы развития евразийского пространства.

Целая эпоха в истории Казахстана связана с Абылай-ханом (Абыльмансур, 1711-1781 г.ж.) Был правнуком Салкам Жангир-хана. Его отец Уали-султан был убит калмыками при штурме Ташкента. Лишившись отца и матери, он несколько лет пас коней у бая. А с 15 лет принимает участие в сражении с калмыками. В 20 лет в поединке победил Чарыша – главного батыра Калмаков. Узнав о его высоком происхождении, казахи рода аргын, караул выбрали его своим султаном. В 1740 г. вместе с Абульмамбетом принял присягу России. В 1757 г. подписал мирный договор с Китаем. Лишь только в 1771 г., после смерти Абулмамбет-хана, Абылай-хан официально, в торжественной обстановке в Туркестане у мавзолея Хаджи Ахмед Яссави был поднят на белой кошме и объявлен ханом всей Казахской Орды. Абылай-султан принял на себя командование всеми военными силами, которыми располагал хан Абулмамбет. С именем Абылая связана идея общенационального единства, государственной независимости и

территориальной целостности Казахстана. За осуществление этой идеи раскрылись природные дарования Абылая: государственный ум, личная отвага, талант полководца и политического деятеля, качества искусного дипломата. Только благодаря этим незаурядным способностям Абылай – безвестный пастух, по прозвищу Сабалах, возвысился до значения хана, пользовался поддержкой широких слоев общества. Президент Казахстана Н.А. Назарбаев в своей книге «В потоке истории» отметил, что стремление народа к единству нашло отражение в деятельности хана Абылая. «Подвиги Абылай хана – объединителя, пишет Н. Назарбаев, - который вместе с батырами творил чудеса героизма, стали одной из опор возрождения казахского духа в тот жестокий век».

Из многочисленных сыновей (30) Абылай-хана отметим тех, кто был управителем какой-либо территории Казахстана. Уали-хан (1782-1821) – старший сын Абылай-хана. В декабре 1781г. утвержден ханом Среднего жуза Китаем. В начале 1782 г. в Петропавловске официально присягнул на верность России. К концу жизни фактически лишился реальной власти. Следует отметить политически активную младшую жену Уали Айганым, широко образованную для своего времени женщину- казашку. Она знала русский и несколько восточных языков. Была

в Петербурге, изумила и восхитила высшее общество, на нее обратил внимание император Александр I. Она была любимой бабушкой Чокана Валиханова. Адил-султан (умер в 1815 г.) – правил на юге Старшего жуза. Численность подвластного ему населения составляла примерно 10 тысяч семей. В 1814 г. признал патронат кокандского правления Омар-хана. (1809-1821). Сюк-султан – правитель северо-восточной части Жетысу. Его улус составлял около 55 тысяч человек. Касым-султан управлял в Центральном Казахстане. Тугум – султан был послом Абылай-хана в 1778 г. в Петербурге и был принят Екатериной II. Убайдулла-хан, сын Уали-хана, был провозглашен ханом после смерти своего отца в 1821 г. В 1824 г. после ликвидации ханской власти, был избран старшим султаном Кокчетавского округа, но в 1825 г. был сослан в Сибирь г. Березов. И лишь в 1840 г. благодаря ходатайству и требованию Кенесары-хана (его двоюродного брата), он был освобожден и вернулся на родину. Салтамамет - двоюродный брат Аблай-хана, имел 18-ть сыновей. Управлял кыпчаками Среднего Жуза, был высококвалифицированным консультантом при Андрееве по составлению родословных казахских ханов.

Кенесары-хан (1802-1847 г.ж.) Внук Абылай-хана считал себя продолжателем дела своего

знаменитого деда. Он ставил перед собой главную цель - восстановление целостности Казахской Орды в прежнем ее величии. Руководитель национально-освободительной борьбы против Российской экспансии. Осенью 1841г. представители всех трех Казахских жузов подняли Кенесары на белой кошке, провозгласив своим ханом. Его обширная дипломатическая переписка с генерал-губернатором говорит о его широте взглядов, гибкой политике, о ярком борце за национальную независимость. Борьба за независимость казахского народа завершилась поражением казахов и превращением края в 60-х гг. XIX в. в российскую колонию. Ханская власть была ликвидирована. Но царские власти держали. Некоторые представители чингизидов стали князьями, другие – дворянами. Известно четырнадцать княжеских титулов являются выходцами из сословия торе-Чингизидов в Российской истории.

В советское время некоторые потомки чингизидов были репрессированы, остальные тщательно скрывали свое происхождение, чтобы не подвергнуться гонениям. И только в современных условиях, когда появилась возможность открыть историческую правду, возобновились на новом уровне исследования, посвященные проблеме казахской государственности и роли чингизидов в этом процессе.

В процессе изучения национальной истории весьма важно не допустить двух крайностей. Первая связана с опасностью мифологизации собственной истории. Вторая крайность - недооценка или чрезмерно скептическое отношение к самим себе, то есть своеобразный комплекс исторической неполноценности. Большинство такого рода оценок являются искусственно вживленными в массовое сознание пропагандисткой машиной тоталитарного режима. Хотя, этой машины уже нет, но до сих пор продолжают действовать стереотипы, глубоко насажденные ею в нашем сознании. Так, до сих пор в общественном сознании, в том числе у наших соотечественников и ближних соседей, сохраняется устойчивое представление о прошлом народов Центральной Азии как о некоем варварском и враждебном сообществе за пределами ойкумены с зачаточными навыками к восприятию глобализационных, цивилизационных процессов.

Обращение к национальной истории на строго научной основе, исключая вышеназванные крайности, на наш взгляд, должно обеспечить адекватное освоение современных вызовов времени и аргументационные основания для ориентиров будущего.

студентка ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар,
доцент кафедры истории ПГУ им. С. Торайгырова г. Павлодар.

ҚАБАНБАЙ ҚОЖАҚҰЛҰЛЫ – ЗНАМЕНИТЫЙ КАЗАХСКИЙ БАТЫР

Мақалада Қабанбай батырдың өміріндегі тарихи фактілер жайлы айтылады.

In the article provides historical facts about the life and work of Kazakh knight Kabanbai.

Ссамого начала XVII в. Казахское ханства переживали глубокие потрясения, вызванные дальнейшим обострением внешнеполитического положения. Хану Тауке на время удалось преодолеть междоусобицы, восстановить спокойствие в жузах с помощью усиления влияния биев, тем самым, обезопасив кочевья казахских родов от внешних вторжений. Этому в немалой степени способствовало то обстоятельство, что он в своём распоряжении имел, по свидетельству источников, около 80 тыс. воинов. Однако борьба за власть и сепаратизм султанов вскоре нарушила единство, чем незамедлительно воспользовались соседи. С юга казахов теснили среднеазиатские ханства – Бухара, Хива; с юго-запада совершали набеги волжские калмыки, поддерживаемые

яицкими калмыками; с севера нападали сибирские казаки; на кочевья за Яиком претендовали башкиры.

Но наиболее грозная опасность нависла над казахским народом с востока, со стороны сильного и агрессивного военно-феодального Джунгарского ханства. Борьба между казахскими и джунгарскими владыками продолжалась более века. В основе её лежало соперничество из-за пастбищ. По мере роста численности поголовья скота кочевники вынуждены были расширять необходимую для скотоводческого производства территорию.

Так, первая половина XVIII столетия была не только эпохой горьких невзгод, тяжких поражений, но и временем героических подвигов в борьбе с джунгарскими

и другими завоеваниями. Слабость государственной власти, неспособность и нежелание феодальной верхушке, занятой внутренними распрями, организовать защиту страны, побуждали наиболее энергичных, патриотических настроенных представителей казахского народа организовать отпор врагу. В борьбе с джунгарскими, а затем и маньчжурокитайскими завоевателями выделяется целая плеяда отважных батыров, искусных полководцев: Богембай, Кабанбай, Малайсары, Жаныбкек, Баян, Исет, Байгозы, Жатай, Уразымбет, Турсынбай, Райымбек и многие другие. Среди прославленных батыров особенно выделяется Кабанбай батыр.

Кабанбай - один из военачальников, непосредственно участвовавший в борьбе против джунгарских завоевателей.

Кабанбай Кожаклулы, Каракерей Кабанбай, Дарабоз, - знаменитый казахский батыр, настоящее имя - Ерасыл. Один из военачальников, непосредственно участвовавший в борьбе против джунгарских завоевателей. В народе его прозвали Каракерей Кабанбай: происходит из ветви байжигит племени каракерей рода найман. Когда ему было 7 лет, от рук джунгар погиб отец, а в 16 лет - старший брат. 16-летний Ерасыл, пробравшись в стан врагов, нашел джунгара, убившего брата, убил его, отомстив за брата. После этого он 5-6 лет жил у сестры Меруерт

в Зайсане. Здесь он истребил диких кабанов, нападавших на лошадей, за что его прозвали "Кабан батыр".

В 1717 году отличился в сражении под Аягузом, его прозвали теперь Кабанбай батыр. В 1723 году участвовал в защите Туркестана, в 1726 году в Булантинском сражении, в 1730 году - в Аныракай-Алакольском сражении, позже под Шынгыстау на берегу Иртыша. Так Кабанбай стал одним из главных батыров Абылай хана.

В 1741 году после Шаганского сражения возле Шынгыстау, когда он ворвался в гущу врагов на белом коне, его прозвали Дарабоз. В 1751 году из Арки в Южный Казахстан совершил военный поход Ханбаба (старший сын султана Барака). Соединившись с войнами старшего жуза, они освободили от джунгар окрестности Сырдарьи, Шымкента, Сайрама, Ташкента; в Ташкенте они помогли Толе би прийти к власти. В окрестности Чирчика освободили пленных каракалпаков, которых гнали в Джунгарию. В середине XVIII века в борьбе за власть султан Барак убил хана младшего жуза Абилхайыра. Кабанбай батыр обвинил султана Барака в убийстве Абулхайыра и помешал ему сойтись с джунгарским ханством. С тех пор Кабанбай стал влиятелен не только в среднем жузе, но и в младшем жузе.

В 1752-1754 годах казахское войско, возглавляемое Кабанбаем, желая освободить от джунгар земли Жетысу, Тарбагатай и Алтая, вначале очистило от врагов окрестности Или, Балхаша и Каратала. После этого казахские войска разделились на 2 направления: южнее и севернее Тарбагатай. Группа войнов, возглавляемая Кабанбаем, с юга освободив Караколь и Нарын, Урджар и Катынсу, Алаколь и Барлык, соединилась с войском Богенбая (северное направление).

Участвуя в сражениях за Баспан-Базар, Шоргу, Манырак, войска Кабанбая освободили окрестности Зайсана, Маркаколя, Куршима.

После освобождения казахских земель от захватчиков, Кабанбай принялся за возврат Чунджи, Нарынкола, Кегена, попавших к киргизам в период господства джунгар.

После заключения соглашения с Китаем, помогая установить торговые отношения, перегнал в 1758 году 300 голов лошадей из Барлыка в Урумчи. Чтобы отомстить Кабанбаю за своего отца, киргизский батыр Карабек собрал войско в 500 человек. Несмотря на то, что он в это время тяжело болел, Кабанбай батыр принял вызов. В поединке он убил Карабека, но в тот же миг сам упал с лошади и скончался.

Таким образом, Кабанбай-батыр имел влияние на внутреннюю жизнь не только Среднего жуза,

но время от времени принимал участие в исторических событиях, происходивших в Младшем жузе.

Многие героические поступки Кабанбай-батыра связаны с походами Абылай-хана против джунгар. До нас дошел дастан “Кабанбай — герой”, в котором описываются его ратные и героические приключения.

Имя Кабанбая сохранилось в народной памяти. В городах Алматы, Семипалатинске, Усть-Каменогорске, Талдыкоргане и во многих районах именем Кабанбая названы улицы. Ему установлены монументальные памятники в Астане, в Ушарале Алматинской области. В парке Киикты на площади Атакой Бахыркойского района в Стамбуле установлен памятник по проекту азербайджанского скульптора Руги. Во время торжественного открытия памятника нашему знаменитому предку объявили решение о переименовании парка Киикты города Стамбула в Казахский парк.

В народе о батыре сохранилось много дастанов, поэм; написаны специальные исследования. Жизнь и героизм Кабанбая воспели Бухар жырау, Ақтамберды, Умбетбай, Дулат и другие акыны. В национальной академии наук Казахской республики о нем есть материалы в отделе древних рукописей.

Эти поэмы и материалы помогли собрать в свое время Ш. Уалиханов, С.Торайгыров, К. Халидулы, а также

казахские ученые, проживающие в Китае: З. Саник, Б. Садыкан и другие. Видный писатель Кабдеш Жумадилов выпустил в свет роман “Дарабоз” о жизни Кабанбая батыра. Годы рождения и смерти неизвестны. Жил в XVIII веке. Народ окружил имя Кабанбая, вечной славой, создав о нем многочисленные художественные памятники (поэмы, предания, толгау, арнау).

1991 год можно назвать годом Кабанбая - впервые всенародно отмечен его 300-летний юбилей. Проведены сотни мероприятий, в том числе несколько научных конференций, а также торжественные празднования в Талдыкорганской, Семипалатинской, Восточно-Казахстанской областях. Достойным завершением года явилось переименование одной из центральных улиц г. Алматы именем Каракерея Кабанбая.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жумадилов К. Кабанбай батыр: Исторический роман-диалогия. Кн. 1; Перевод З. Булановой, Е. Сыздыкова.- Астана: Аударма, 2004.- 432 с.
2. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век).- Алматы: Білім, 1999.- 288 с.: ил. Т. 1
3. Данияров К. История казахского государства XV-XX вв.: В 2-х ч. - Алматы: Изд. дом «Жибек жолы», 2000.- 197 с.: ил.
4. Байпаков К.М. и др., История Казахстана в средние века (V-XVII вв.), Алматы, Рауан, 1996 г

*С.Торайгыров атындағы ПМУ студенті, Павлодар қ.,
С.Торайгыров атындағы ПМУ аға оқытушысы, Павлодар қ.*

1812 ЖЫЛҒЫ ОТАН СОҒЫСЫНА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚАТЫСУЫ

Мақалада 1812 жылғы отан соғысындағы қазақтардың қосқан үлесі талданады.

In the article examines the participation of Kazakhs in the War of 1812

Қазіргі кездегі Қазақстан мен Ресейдің арасындағы саяси және экономикалық қарым-қатынас өзінің тарихи және мәдени астарларын тудыруда. Екі елдің өткені мен бүгіні өзара сабақталып, шекаралық байланыс күшеюде. Осыған орай, тарих ғылымы да тысқары қалмай, шекарааралық тарихи тамырластық ынтымақтастық тұрғысынан қайта бағалануда. Онымен бірге, тақырыптың бұрын-сонды қарастырылмауы, тың болуы зерттеу өзектілігін арттырып отыр.

Франциядағы Наполеонның нағыз шарықтаған кезі еді. Наполеон агрессиялық жолмен еуропадағы мемлекеттерді өзіне бағындыру, дүниежүзін жаулап алу мақсатын қойды. Ол Батыс Еуропа елдері – Пруссия мен Австрияны, бүкіл Италияны дерлік, Варваша княздігін Францияға бағындырды. Еуропа халықтарын құлдыққа салуына Ресей кедергі болды, сондықтан да, Наполеон

Ресеймен соғысқа дайындалды. 1811 жылы Ресейде кеден тарифінің қабылдануы салдарынан француз өнімдеріне жоғары көлемде баж салықтары салынды. Француз-Ресей қатынастарының нағыз ушыққан уақыты келді.

400 мың әскері бар Наполеон 1812 жылдың 24 маусымға қараған түні Неман өзенінен өтеді. Барлығы да ұлы қолбасшының жеңісіне сенімді болды

Наполеон жеке-жеке жатқан орыс әскерін бір-бірлеп талқандауға ұмтылды. Бірақ орыс әскерлері тез шегініп кетіп, біріге бастады. 1812 жылдың 7 қыркүйегінде Мәскеу түбіндегі Бородино даласында сол кездегі ірі шайқастарының бірі өтті. Наполеон әскері 58, 5 мың адамнан айырылса, орыс әскерінен 41 мыңға жуық жауынгер қаза болды. Ресей соғысты жалғастыра отырып, Англиямен саудасын тоқтатпады.

Наполеонның қарсыласын талқандау жоспары сәтсіздікке ұшырап, Наполеон Ресей жерінен қуылды. Бірақ біздің жұмысымыздың басты мақсаты Отан соғысына қатысқан қазақтардың есімдерін жаңғырту болғандықтан, Қазақстан тарихына оралайық.

XIX ғасырдың бас кезіне қарай шекара шебіне таяу аймақтардағы қазақ және орыс халықтарының арасында достық қатынастар қалыптаса бастады. Бұрынғы өзара атыс-шабыс бәсең тартты. Шекаралық аймақтардағы жәрменкелерде сауда-саттық қыза түсті. Карапайым қазақтар мен орыстардың арасында бір-бірімен тамыр болу кеңінен етек алды. Сонымен қатар жайылымдық жерлердің көлемі елеулі түрде тарыла түсті. Мұның өзі мал өсіретін дәстүрлі шаруашылық жүйесін бірте-бірте бұза берді.

1812 жылы шілденің 6-сы күні Ресей мемлекетіне соғыс қаупі төніп келе жатқандығы туралы І Александр патшаның арнайы манифест – үндеуі қабылданды. Ел азаматтары Отанды қорғауға шақырылды. Манифест түрлі халықтар тіліне де аударылды. Ерікті үгітшілер ауыл-ауылды аралап, қазақтарға үндеудің мазмұнын таныстырды.

Алайда қазақ жерінің Ресейдің орталық аудандарынан алшақ жатуы батыс аймақтарда болып жатқан соғыс қимылдары туралы мәліметтердің

мұнда уақытында жетіп тұруына мүмкіндік бермеді. Орынбор губернаторы Г.С.Волконскийдің Ресей мен Франция арасында соғыс басталғандығы туралы хабары ауылдарға 1812 жылғы қазан – қараша айларында жетті.

Қазақ елі арасында орыс халқын қолдап, жауға қарсы күш жұмылдыруға шақырған, екі ел достығы рухын көтеретін азаматтар қажет еді. Осы міндеттерді өз мойнына алған азаматтардың бірі - старшын Байсақал Тілекұлы еді.

Қасық қаның қалғанша елін қорғау қазаққа ата-бабаларынан дарып, қанына сіңген дара қасиет. Сол кездері жалындаған қазақ халқына майданға аттану қиынға түспеді. Себебі, әр қазақ Ресей құласа, оның билеген әр аймағы француз отарына айналатынын білді.

Соғыс туралы хабар кең далаға таралысымен, жүздеген қазақ жігіттері бүкіл ел бойынша ұйымдастырылып жатқан халық жасақтары мен тұрақты әскери бөлімдер қатарына қатарына тіркелуге ерік білдірді.

Өскемен, Обь және Крутоберезов болыстарында бірнеше әскери бөлімдер ұйымдастырылды. Қазақ жігіттері орыс әскері сапында соғыстың әуелгі кезінен бастап шетел жорықтарына дейін қатысты. Соғыс қарсаңында олар Ертіс әскери шебінде, Бұқтырмадан

Омбы бекіністеріне дейін орналасты.

Ертіс шебінің полктері 1812 жылғы қыркүйек айында Бородино түбіндегі қанды шайқасқа қатысты.

Қазақтар орыс емес ұлттардан құралған әскери құрамаларда, башқұрт, қалмақ және басқа халықтар өкілдерімен бірге Наполеонға қарсы Отан соғысына қатысты. Соғыс қарсаңында Қазақстанмен іргелес бір әкімшілік – аумақтық бөлігі – Орынбор губерниясында 40 кавалериялық полк құрылды. Оның ішінде 28 башқұрт, 5 орынборлық, 2 тептяр полкі, т.б. бар еді. Сан жағынан қазақтар Орынбор полктерінде, әсіресе Орал казактарының әскери топтарында көп болды [5, 136 б.].

Каз ССР КГБ ардагері, полковник Ивашкевич Николай Сильвестрович былай айтады: «Барлық мұсылман халықтары Отан соғысында Ресей үшін 25 мың жауынгер берген еді. Қатысқан қазақтар саны 10-11 мыңдай болды. Өкінішке орай, Кеңес Одағы кезінде тарихтың жаңа беттен басталған уақытында, Отан соғысының барлық батырлары жайлы негізгі мағлұматтар жоғалды.

Наполеон дәуірін Ресей халықтарының бірігу кезеңінің басталу уақыты деп санауға болады. Ресей империясының барлық халықтары бір-бірін жетік танымаған еді. Отан соғысында

бір әскерге біріккендігі, бір-бірінің ашылуына септігін тигізді. Қазақтар 1812 жылдың соғысын басынан аяғына дейін өтті, орыс әскерінің шетел жорықтарына қатысып, жауынгерлік жолын сонау Парижде аяқтаған.

Барлық қазақтар негізгі майдандарда соғысқан жоқ, кейбіреулері казак әскерлерімен негізгі әскери күшке қорғаныс ретінде майдан шептерінде соғысқан еді. Мен қазақтардың француздарды қатты үрейлендірген бір оқиғаны білемін. Қазақтар негізгі күшті қорғау мақсатында келе жатты. Француздарды байқап қалып, оларға жүздеген жебе жіберді. Тірі қалған француздар, қазақтардың қарапайым садағына таң қалған еді. Бұл оқиғадан кейін казак жігіттерін «шығыс амурлары» деп атап кетті. Дәл бұл шайқастан кейін, казак-башқұрт-татарлар аты әскер құрамына кіріп, жау тылында орналасты» деп баяндаған [8, 14 б.].

1812 жылдың қыркүйегінде орыстың әскер күші Тарутино жерінде шоғырланған еді. Қосалқы күштің керектігі сезілді. Ол күндері қазақтар татарлар мен башқұрттармен бірлесіп, 30-дан астам полк құрады. Соғыс барысында қазақтың жігіттері кескілескен соғыс ошақтарында шайқасты. Француздарды Ресейден қуу кезінде де, генерал-лейтенант Эссеннің корпусындағы казак-татар-башқұрт атты іскері Допричина ауданында Буг өзенінің екі жағалауындағы ыдырып

келе жатқан Наполеон әскерінің соңынан қалмаған еді. Сонымен қатар, аталмыш атты әскер, немістің Берлин, Веймар, Майндағы Франфурт қалаларынан француздарды шығару операцияларына қатысты. Мұндағы қызық жайт: Веймер қаласында жауынгерлер немістің ойшыл-ақыны Гетемен кездесіп, оған садақ пен жебе және қазақтың музыкалық аспабы саз сырнайды сыйға тартты [1, 16 б.].

Генерал-лейтенант, ақын, партизан Денис Давыдов қазақтарды былай суреттейді: «Бойлары биік емес, дене тұрпаты ашаң, бет-әлпеті қола түстес, шаштары қарға қанатындай қара, жүздері бүркіт жүзіндей. Мінезі-құлықтары ашық, кейде ашушаң және тежеусіз. Аз уақытта батыл және нық шешім қабылдайды» [3, 128 б.].

Шынымен де соғыс елді дір еткізді. Отан соғысының қатысушысы, Ресей тарихшысы А.И. Михайловский-Данилевский былай жазған: «Елде отанға деген сүйіспеншілік жайлы сөз қозғамаған, ауылдар, елді-мекендер қалмады. Ресей империясының халықтары дәстүріне, дініне, діліне, климатына, тіліне қарамай, бір-біріне жақындастығын дәлелдеді» [9, 14 б.].

«Ресейдің баяғы шынайы ұлдары ғана емес, және де табиғи ресейліктерге ұқсамайтын, көшпелі халықтар да, орыс жері үшін жанын пиде етуге дайын еді» деген жазушы С.Н. Глинка.

1812 жылдың соңына қарай, Татар полкінің көрсеткен ерлігі үшін, москва тұрғындары татар диаспорасына жерді сыйға тартты. Ол қазіргі кезге дейін Үлкен Татар көшесі деп аталады. 1816 жылы сол жерде Тарихи (сунниттік) мешіт ашылды, оны 1937 жылы жапқан болатын [10, 14 б.].

Отанның шынайы ұлдары қырғыздар немесе қырғыз-қайсақтар (қазақтарды ХІХ ғасырда осылай атаған) Ресейден наполеондық күштің қуылуына септігін тигізді. Сол кездің «Вестники» газетінде хабарланған еді: «Қырғыздар француз әскерлерінің Ресей жеріне кіргенін естіп, Ресейдің басқа халықтарындай, батылдығымен отанның шынайы азаматтары кекенін дәлелдеді».

Соғыс қарсаңында Ресейге іргелес жатқан Орынбор арқылы қазақтардың сауда, шаруашылық байланыстары біршама жолға қойылған еді. Наполеон орнатқан континенттік блокада қысымын әлсіретуде қазақтардың мал және мал шаруашылығы шикізаттарын Орынбор өлкесі сауда орталықтарына өткізіп отыруының маңызы зор болды. Наполеон армиясымен соғыста атты әскер ерекше рөл атқарды. Бұл қазақтардан жылқы сатып алуды жылдан-жылға молайта түсуді қажет етті. 1804-1815 жылдары ғана Кіші жүз қазақтарынан 1 мыңнан

астам, ал Кіші (Бөкей) ордадан 48 мыңға жуық жылқы сатып алынды.

Риддер, Зыряновск, Белоусовка кеніштерінде қазақ еңбекшілері майдан қажетіне мыс, қорғасын балқытуды үдетті. Қазақ жұмысшылары соғыс керегіне ақша да жинады.

Елтондағы тұз өндіру орнының еңбеккерлері батыс майданға бір миллион пұт тұз жөнелтті. Ресей өкіметі тұзды жіберілген жерге жеткізуге тырысты. Қазақтар әскерді арзан да сапалы етпен, көлікпен, әскери аттармен, садақтармен, тағы да басқа соғысқа қажетті құралдармен қамтамасыз етуге ат салысты.

Тарихи оқиғалар қазақ халқы ұлдарының бұл соғыстағы көрсеткен ерлігі, ата-бабаларының жауынгерлік рухын жерге тапталпай, нық ұстағанын көрсетеді. Орыстың әскери қолбасшылары қазақ жігіттерін сипаттаған естеліктерін оқығанда, аталарымызға тәнті боласың. Халқымыздың майданға жіберген көмегі орасан зор. Қазақ-орыс халықтарының байланыстары шаруашылық және мәдени салалармен ғана шектеліп қалған жоқ.

Европада жыл сайын Наполеон әскерлері мен одақтас әскерлерінің шайқасқан мекендерінде театрландырылған қойылымдар жұртшылыққа көрсетіліп тұрады.

Сондай бір көрсетілім 1995 жылы батыс Европада өтіпті. Яғни, Ватерлоо түбіндегі

айқастың 180 жылдығын еске түсіруге арналған шара ретінде ұйымдастырылған. Ол көрсетілімге бізден, Қазақстаннан өкілдер шақырылыпты. Солардың бірі, суретші – дизайнер Аманжол Наймантаев өзінің көргендерін баяндайды:

«Біздің өкілдеріміз өздерімен бірге 30 шақты ат, 6 зеңбірек апарды. Француздардың талабына сай жігіттеріміз қазақтың ұлттық киімін киіпті. 8 қанат қазақ үйді де ала барды. Театрландырылған көрініс өтетін алаңға мыңға тарта шатыр тігілді. Біздің 8 қанат үйімізді солардың дәл ортасын ала тіккізіпті. Соғыс ойынын ұйымдастырып жүрген генералдың бірі біздің жігіттерге келіп: «Сіздердің юрталарыңызды, егер қарсы болмасаңыздар, біз бас штаб жасасақ, қайтеді?» - депті. Біздің жігіттер қуана-қуана келісім беріпті.

Немістер, шведтер, француздар үлкен жайма картаны жазып жіберіп, соғысты қалай жүргізу керектігін талқылап жатыпты.

Реті келгенде, жігіттердің бірі аудармашы арқылы француз генералынан: «Мұнда біз не үшін шақырылдык? Бұл соғысқа қазақтардың не қатысы бар?» - депті. Генерал жымып күліпті де: «Сіздер ата – бабаларыңыздың даңқын білмейді екенсіздер ғой?!» деген» [7, 22 б.].

Отан соғысына қатысқан қазақ халқының нақты саны туралы әлі күнге дейін нақты мәліметтер жоқ. Бірақ соғыс кезінде сан емес, сапа керек екендігін бәріміз білеміз. Жоғары сапаны көрсеткен қазақ батырлары туралы сөз қозғаймыз.

Отан соғысында ерлігімен ел есінде қалған батырлар:

Нарынбай Жанжігітұлы - Башқұрт полкінің қатарында соғысқан Гәргий орденінің толық кавалері.

П.Е. Матвиевский өзінің «Оренбургский край в Отечественной войне 1812 года» атты еңбегінде дәл айтып кеткен болатын: «...1837 жылы ұлы князь Александр Николаевич пен жазушы В.А. Жуковскийдің Орынборда бірге болғаны туралы азда болса, нақты мағлұмат аламыз. Осыған байланысты Орынборда айырбас сарайының жанында ұлы князьді қабылдау ұйымдастырылды. Оны тамаша ұлттық киімдерімен көзге түскен екі қазақ қарсы алды. Олар князьге өздерін таза орыс тілінде таныстырды. Бірінші қазақ уряднигінің Парижді алуға қатысқаны үшін берілген медалі бар екен. Ол 1812 – 1814 жылдардағы Отан соғысына өз еркімен Орынбор қазақ полктерінің құрамында қатысыпты.

Қазіргі кезде Нарынбай батырдың мазары Атырау облысының Жылыой ауданында тұр.

Әмен Байбатырұлы – башқұрт полкінің қатарында қазақ жауынгері, әрі ақыны шайқасты. Ол Лейпциг

пен Глогау қалаларын қоршауда қатысып, генерал Беннигсеннің француздардың аман қалған әскерлерін айдауға қатысты. Эрфурт қаласына дейін жеткен еді. Әмен Байбатырұлы алғышқылардың бірі болып, Парижге кірген болатын.

Жанжігітұлы мен Байбатырұлы башқұрт полкінің құрамында атаман Платовтың қазақ іскеріне қосылды, сөйтіп, Веймар, Ганау және Майндағы Франфурт қалалары түбінде болған ұрыстарда ерлікпен шайқасты.

I Александрдың бұйрығымен 1814 жылы наурыздың 14 күні Парижге құрметті жеңімпаздар ретінде кірген әскери күштер арасында қазақ жігіттері Әмен Байбатырұлы мен Нарынбай Жанжігітұлы да болған. Францияда «Бистро» деп аталатын кафелер бар. Олардың «бистро» деп аталуына сол орыс – француз соғысына қатысқан қазақ, башқұрт сарбаздары себеп болған. Парижді басып алған кезде, олар сол кафелерге атпен шауып келіп: «бистро, бистро!», яғни, «тез, тез!» – деп тамақ дайындауға бұйрық бергендіктерінен еді.

1812 жылы Әмен батыр Орынборға оралып, халық арасында әрі батыр, әрі ақын ретінде белгілі болады. Өз өлендерінде қазақ жігіттері мен орыс солдаттарының ерлігін, әскери бауырластығын жырлады. Жасына қарамай ол 1853 жылы В.А. Перовскийдің қокандықтарға қарсы жорығында, Ақмешітті алуға, Сырдария

бойындағы қазақтарды Қоқан езгісінен босатуға қатысты [5, 30 б.].

Әкім Болатов - 1773 туып, 1792 жылы әскер қатарына қабылданған еді. Ол да казактардан әскери тәрбие алған. 1794 жылы Прага қаласына жасалған шабуылдардың біріне қатысты. Асқан ерлігі мен қайтпас қайсарлығы үшін офицер шеніне көтерілді. 1807 жылы француздармен Гейльсберг түбіндегі шайқасқа қатысып, Қасиетті Гөргий орденімен марапатталды. 1812 жылғы соғыста Бородино, Витебск және Вилеж үшін болған соғыстарда кавалериялық корпусың бригада басшысы қызметінде болды. Өзінің бригадасымен, алғашқылардың бірі болып француздардан босанған Мәскеуге баса көктеп кірді. Кейінірек генерал - адъютант Голенищев-Кутузовтың авангардында әскери борыш өтеді. Өжет ерлігімен ерекшеленсе де, бұл ерлік кейбір кезде тыстан шығып ол өз-өзін қолында ұстай алмады. Наполеонның ардагер гвардиясын бұзамын деп, қайтыс болды. [6, 18 б.].

Яков (Жақып) Беляков - Отан соғысына қатысқан шоқынған қазақ. Орыс-түрік соғысына қатысқан, Кутузовтың өзінен сыйлық алған алғашқы қазақ. Яков Беляков басқарған 3-ші Оренбург казак полкі Беннигсен әскерінің авангардында, Сеславин бастаған партизан корпусында, Лейпциг, Веймар, Ганау, Мезьере және Ла-Ротарье жерлердің маңында шайқасты.

1930 жылы Орынбор өлкесінің билеушісі П. Эссенге жазған өтінішінде Яков Беляков өзінің ұлты қазақ екенін, орыс әскеріне өз еркімен кіргенін, көп жылдар оған адал қызмет еткенін атап көрсетіп, денсаулық жағдайына байланысты әскер қатарынан босатуды, туған ауылына қайтуды өтінген.

Рамоново селосы маңында болған шайқастарда ерлігін көрсеткендердің ішінде Боранбай Шашубайұлы мен есауыл Ықсан Аубақірұлы болатын.

Отан соғысында батылдығымен көзге түскен қазақ батырларының арасында мойор Теміров, есауыл Юсупов, сотник Юмашев атты кавалерия офицерлерінің аттары белгілі [1, 29 - 30 б.].

Жұмысты қортындылай келе осындай түйінге келдім:

- Қазақ халқының бұл соғыстағы асқан ерлігі мен майданға жіберген материалдық жәрдемін анықтадым;

- Отан соғысына қатысқан батырлар жайлы түрлі еңбектерден мәлімет жинақтап, барлық жағынан зерттеп, майдандағы іс-әрекеттерін сараладым;

- Француз басқыншыларына қарсы соғыстағы қазақ батырларының ерлігіне әділ баға бердім деген ойдамын.

Орыс халқының француз басқыншыларына қарсы жүргізген 1812 жылғы Отан соғысына қазақтардың белсеңе қатысуының орасан зор тарихи маңызы болды. Мұның өзі жалпы

кұлдыққа түсу қатері төнген кезде осы екі халықтың бірлескен біртұтас жауынгерлік туыстығының алғашқы көрінісі болды.

Қазақтар кескілескен шайқас даласында жауынгерлік рухы әрқашан жоғары болатынын дәлелдеп шықты. Осының алдындағы жылдарда өздерінің жалпы жағдайы өте ауыр болғанына карамай, тамаша ерлік үлгілерін көрсетті. Егер патша үкіметінің Қазақстандағы отаршылдық экспансиясы шектен тыс күшті болмағанда қазақтардың Ресейге, оның Отан соғысы жылдарындағы көрсеткен көмегі әлдеқайда артық болар еді. Себебі патша үкіметі 1810 жылы қазақтардың Елек қалашығы маңындағы жалпы көлемі 600 мың десятина келетін қыруар көп жерлерін тартып алған болатын. Мұның өзі қазақтардың тарапынан патша үкіметіне деген орасан зор ашу-ыза тудырды және ол қазақтардың көтеріліс жасауына алып барып соқтырды.

1812 жылғы соғыс Отан соғысы деп бекер аталмаған, бұл соғыста орыстар мен қазақтар, татарлар мен башқұрттар жұмылып, бірлесіп, әскери жағынан күшті жаумен шайқасқан болатын. Бұл жау азиялық бет-пішіні бар орыстардың ерлігі мен батылдығына таң қалып, оларды «солтүстік амурлар» және «жауыз купидондар» деп атады, бұл жайлы ұмытпаған жөн.

Партизан шайқастарының батыры, орыс халқының ақыны Денис

Давыдов қазақтардың ерлігіне мен батылдығына тәнті болып, мынадай мәні терең сөз қалдырды: «Бұрыннан бері, уақыт көрсеткендей, бұл халық батылдар мен нағыз жауынгерлердің Отаны. Қаншама белестерге соғылса да, ол қайтадан, жаңа күш – қуатпен оянды. Бұл алыптың алдағы уақыттағы әлеуметтік формасының дамуын көздеу қиын, бірақ нақты білеріміз – ол баяғыдай біздің көршіміз болғандықтан, ұлтаралық қатынасымыз өшпейді».

Жауынгерлердің Отанға деген сүйіспеншілігінің арқасында ержүрек Ресей халықтары Наполеон армиясын талқандап, ел тәуелсіздігін мен ар-намысын сақтап қалды. Орыс армиясының шетелдік жорықтары мен Еуропа халықтарының азаттық күресінің нәтижесінде, ақырында Наполеон империясы құлатылды.

ӘДЕБИЕТ

1. Наумова Г. Париж стоит намаза. Как казахи Наполеона победили // Экспресс К. -2007. - № 184 (16332)
2. Футорянский И.В. Орынбор өлкесінің тарихы. Орынбор. Орынбор кітап баспасы, 1996.
3. Давыдов Д. Дневник партизана. – Москва: Азбука, 2012 ж.
4. Матвиевский П.Е. Оренбургский край в Отечественной войне 1812 г. (Исторические очерки). Оренбург. 1962.
5. Бекмаханова Н. Е. К участию казахов в Отечественной войне 1812 г. и освободительном походе 1813-1814 гг. / Н. Е. Бекмаханова, К. И. Кобландин // Известия АН КазССР. Серия обществ. наук. — 1984. — № 1. — С. 26-43.
6. Аубакиров Э.Ж. Полковник наш рожден был хватом. А звался он Аким Булатов, Экспресс К. -2012. - № 83
7. Наймантаев А. Евразия KZ газетінде (№ 2 (109), 12.01.2007ж).
8. Полтева Т.С. Правнуки «амуров» со степной душой // Аргументы недели. – 2012. - № 33 (325)
9. А.И. Михайловский-Данилевский «Описание Отечественной войны 1812 года», 4 части. СПб, 1845-1849г.
10. Матвиевский П. Е. Россия и среднеазиатские народы в годы войны с Наполеоном записки гос. пед. ин-та. — 1956. — Вып. 8. — С. 99-139.

*С.Торайғыров атындағы ПМУ студенттері, Павлодар қаласы,
С.Торайғыров атындағы ПМУ аға оқытушысы, Павлодар қ.*

ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ – ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМ (ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫ ПАЙДАЛАНУ)

Мақалада Қазақстанда тұратын барлық халықтардың патриоттық сезімдерін тәрбиелеу жайлы айтылады.

In the article raises the question of fostering a sense of patriotism among the representatives of the peoples living in Kazakhstan.

Жаңа қазақстандық патриотизм –
біздің көпұлтты және
көпконфессиялы қоғамымыз
табысының негізі.
(Н.Ә. Назарбаев)

Ғылыми мақаланың өзектілігі. Мақаламыздың өзектілігі тақырыптың ғылыми және тәжірибелік маңыздылығында, ұлттық идеяны пайдалана отырып ұлттық патриотизмді қалыптастыру қажеттілігінде болып отыр, себебі, ұлттық идея – көпұлтты қоғамдардың сақталуы мен дамуының негізгі факторы болып табылады. Ал, елбасымыздың «Қазақстан – 2050» стратегиясында біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз арқылы жаңа қазақстандық

патриотизмнің негізін қалауымыз керектігі айтылады [1].

Қазақстан көпмәдениетті, көпэтникалы, конфессионалды мемлекет пен көпқұрамды қоғамның әдеттегі түріне айналған. Қазақстан бүгінгі күні саны 130-дан астам әртүрлі этнос өкілдерінің өмір сүретін ортақ Отаны, мекені. Қазақстан этноәлеуметтік жоспарда – этностардың тең құқылы саяси қоғамы. Этносаралық интеграция, этностың біреуінің біреуіне немесе саны басым этностарды бағындыруы арқылы емес, Республиканы

мекендейтін барлық этностардың диалогы мен консенсусы арқылы тікелей жүзеге асырылады [2, 150 б.].

Қазақстандағы әр түрлі ұлт өкілдерінің арасындағы бейбітшілік және татуластықтың тұрақтылығына әсер ететін факторлар қатарына қоғамда шешілмеген әлеуметтік мәселелер: кедейлік, демографиялық дағдарыс, көші-қон, тұрғындардың қорғалмаған топтарының санының өсуі, діни фундаментализм т.с.с мәселелер шешуді талап етеді [3]. Бұл факторлар этносаралық қайшылықтарды тудырып, дау-жанжал жағдайына әсер етуі мүмкін мәселелер қатарына жата отырып, елбасымыз айтқан «жаңа қазақстандық патриотизмнің» қалыптасуына кедергі болып отыр. Осы орайда бұл механизмді ретке келтіретін ұлттық идеяның алатын орны зор.

Елбасымыз «Қазақстан – 2050» стратегиясында жаңа қазақстандық патриотизмнің қалыптасуы үшін алты түрлі факторларды атап өтеді. Олар: жаңа қазақстандық патриотизм, барлық этностар азаматтары құқықтарының теңдігі, ХХІ ғасырдағы Қазақстандағы дін, интеллигенцияның рөлі, дәстүр және даралық, қазақ тілі және тілдердің үштұғырлылығы.

Елбасымыз жаңа қазақстандық патриотизм қалыптастыру мәселесіне прагматикалық тұрғыдан қарауымыз қажеттігін тілге тиек ете отырып, халық арасында бір-біріне деген сенім маңызды екендігін айтты.

Яғни, халықтың мемлекетке деген сенімі мемлекеттің әр азаматтың өмірін жақсартпағанда ғана артады. Мемлекет өз азаматтарының өмірін жақсартып, келешектеріне кепілдік берсе өз елін, өз халқын, өз мемлекетін сүйетін патриот азаматтар қалыптасып, мемлекетке деген сенім артады. Жаңа патриот ұрпаққа – жаңа жол ашылады.

Жаңа қазақстандық патриотизм қалыптастырудағы екінші мәселе этностар арасындағы теңдікте жатыр. Елбасымыз «жаңа қазақстандық патриотизм барлық қоғамды, барлық этностық әркелкіліктерді біріктіруге тиіс» деп атап өткендей, көпұлтты еліміздегі ұлттардың арасында бірлік пен ынтымақ болуы жаңа қазақстандық патриотизмнің қалыптасуына жол ашады [1]. Егер, бір ұлттың мүддесі екіншісіне қарағанда төмен болса немесе артық болса ол жаңа қазақстандық патриотизмнің қалыптасуына кедергі жасайтын фактор болып табылады. Яғни, мемлекетімізде барлық азаматтар, барлық тұрғындар, барлық ұлттар бір деңгейде бірлікте өмір сүруі тиіс.

Елбасымыз жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда жауапкершілікті тіл саясаты қазақ ұлтын біріктіруші басты факторлардың бірі деп айтты. Себебі, қазақ тілі – ұлтымыздың рухани дүниесіне апаратын жалғыз есік. Н.Ә. Назарбаев тіл саясатын сауатты және дәйекті, қазақстандықтар сөйлесетін бірде-бір тілге қысым жасамай жүргізу арқылы

ғана қазақ тілін Қазақстан халқын біріктіруші факторға айналдыра алатындығымызды атап өтеді. Біздің міндетіміз – қазақ тілін өмірдің барлық салаларында орынды қолданып, тілге деген жанашырлығымызды көрсету, тіліміздің әлемдік тілдер қатарынан көрінуіне жол ашу, болашаққа ұмытылмас мұра етіп қалдыру. Елбасымыздың 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын әріптеріне көшіруіміз керектігін айтқандығы, қазақ тілінің жаңа даму сатысына көтерілуінің белгісі болып табылады.

Қазақ халқын біріктіруде, жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда елбасымыздың алға тартқан келесі бір құралы қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрі. Елбасымыз «Қазақстан – 2050» стратегиясында «біз өзіміздің ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді осы әралуандылығымен және ұлылығымен қосып қорғауымыз керек» деп айтып кеткендей, біз барлық мәдени игіліктерімізді бөлшектеп болса да жинап, оны өзгелерге көзайым қылуымыз шарт [1]. Бірлігі бар ел озады, бірлігі жоқ ел тозады. Бұл – тарих заңы. Сондықтан қазақтың бірлігі – елдігіміздің кілті, ең басты мәселесі. Қазақтың ішкі тұтастығын, бірлігін рушылдық, жершілдік сияқты әңгімемен бүлдіргісі келетін күштердің мәселесі барлық қазақстандықтарды алаңдатпай қоймайды. Соңғы кезде көп кездесетін трайболизм – руға бөліну де ұлтымыздың татуластығын

бұзатын басты факторлардың бірі. Қазақ шежіресіндегі барлық ру-тайпалардың түбін қазбалап карағанда, барлығы бір ұлы тамырға – қазақ деген ұлтқа барып тірелетіндігін әрбір қазақстандықтың түсініп, өз ұлтына құрметпен қарап, өзгелерге үлгі болуы жаңа қазақстандық патриотизмнің негізі болып табылады.

Ж аң а қ а з а қ с т а н д ы қ патриотизмнің қалыптасуында ұлттық интеллигенцияға үлкен үміт артылып отыр. Н.Ә. Назарбаев атап кеткендей, 2050 жылғы Қазақстан прогрессивті идеалдар қоғамы болуы керек. Ол кезге дейін біздер, яғни, жастар «Қазақстан – 2050» стратегиясындағы жаңа саяси бағыт негізі бойынша ел болашағының дүниетанымдық үлгісін жобалауда негізгі рөлді қолға алуымыз керек. Әрбір азамат үшін Қазақстанның тағдырына жауапты болу – үлкен абырой мен парыз болуы шарт. Әрбір болашақ буынға қазақстандық ерекше толеранттыққа бірлік пен татулықтың арқасында қол жеткізгенімізді ұғындыруы арқылы жаңа қазақстандық патриотизмге қол жеткізе аламыз.

Ж аң а қ а з а қ с т а н д ы қ патриотизмнің қалыптасуында маңызды орын алатын категориялардың бірі қазіргі заманғы Қазақстандағы дін болып табылады. Қазақстан Республикасы зайырлы мемлекет болғандықтан, әрбір азаматтың өз қалауы бойынша белгілі бір дінді ұстануға құқығы бар. Алайда, олар

радикализмнің, экстремизмнің және терроризмнің шырғауына түсіп қалмауы үшін халықтың діни таңдауы Конституциямен бақылануы керек [4, 145 б.]. Адамның өмірлік салты, тұрмысы, көп жағдайда бүкіл өмірі дінмен байланысты, ал ол діни таңдау жасауда таңдау жасайтын адам тарапынан да, мемлекет тарапынан да үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз «Мемлекет халық үшін – Халық мемлекет үшін» идеясын ұсынып отырмын. Идеяның мазмұны мемлекетіміздің халықтың игілігі үшін жасап жатқан істеріне халықтың да өз алдына «мен мемлекет үшін не жасай аламын?» деген сауал қойып, сол сауалға жауап беруінде. Ал әрбір азамат қарапайым қадам – өзінің мемлекетке деген сүйіспеншілігін арттырса, бұл ұлттық патриотизмді қалыптастырудағы жеңістің басты негізі болып табылады. Елбасымыз өзінің «Қазақстан – 2050» стратегиялық жолдауында жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда әрбір азаматтың жеке қасиеттеріне көз жүгіртіп, оның өмір сүру ортасының ерекшеліктеріне назар аудара отырып, азаматтардың өмір сүру сапасына, қауіпсіздігіне, тең құқылы мүмкіндіктеріне және болашағына кепілдік бере алатындай болашақ құруымыз керектігін атап кетеді [5, 31 б.]. Өз болашағының жарқын болатындығын мемлекеттен күткен халық қана мемлекетті сүйіп,

мақатана алады. Ал халық, яғни, біз мемлекеттің бір бөлігі болғандықтан мемлекетіміздің жоғарыда айтылған талаптарды орындауы үшін, орындай алатын деңгейге жетуі үшін өз қолымыздан келген барлық іс-шараларды жасауымыз керек деген сөз.

Мақаламызды қорытындылай келе, елбасымыздың тапсырған «жаңа қазақстандық патриотизмді» қалыптастыру мәселесі жан-жақты пікірталастар мен ой елегінен өкізілуді қажет ететін Қазақстанның қазіргі тарихындағы маңызды да өзекті проблемалардың бірі болып табылады. Елбасымыз ұсынған факторларды күнделікті өмірімізде ескере отырып, өзімізден үлкен ағаларымыз бен әпкелерімізден үйреніп, інілеріміз бен қарындастарымызға дұрыс жол сілтей отыра қазақстандық әрбір азаматтың бойында Отансүйгіштік сезімін, патриотизм алауын жағуымыз алға қойылған басты мақсат болып отыр.

Жастардың алдында тұрған жалғыз міндет – мемлекет біз үшін жасап жатқан мүмкіндіктерді барынша молынан пайдалана отырып, өз елімізге пайдамызды тигізіп, өз Отанымыздың тағдырына жауапты болуымыз керектігі!

ӘДЕБИЕТ

1. <http://saryarka-samaly.kz/aleumet/128-2010-07-19-05-45-42/9797-azastan-respublikasyny-prezidenti-nazarbaevty-azastan-halyna-zholdauy-2012-zhyly-14-zheltosan>
2. Қайдарова Ә.С. Ұлттық-мемлекеттік идеяны қалыптастырудағы әлеуметтік факторлар. Евразийское сообщество. 2010 ж. №2. 149-154 беттер.
3. Жолдасбеков М. Ұлттық идея – ұлы ұйытқы. Егемен Қазақстан газеті, 2005 жыл, 6 сәуір.
4. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. –Алматы: Атамұра, 2003.-336 бет.
5. Күлсариев А. Тәуелсіз Қазақстан идеясы – Жер ұйық. Қазақ альманахы. №03(07). 27-35 беттер.

*студент ПГУ им С.Торайгырова, г.Павлодар,
старший преподаватель кафедры истории ПГУ им. С. Торайгырова
г. Павлодар*

БОРЬБА КАЗАХСКОГО НАРОДА ПРОТИВ ДЖУНГАРСКОЙ АГРЕССИИ

*Мақалада қазақтар мен жоңғарлардың күресі жайлы айтылған.
In the article refers to the struggle of Kazakh people against Jungars.*

После смерти хана Абылая центральная власть ослабла, и казахи Младшего жуза образовали свое ханство, во главе которого стоял сын Каип-султана Батыр. Под властью Нуралы и русской администрации остались лишь те казахи, которые кочевали вблизи пограничной линии. Среди них в конце XVIII в. стал зреть протест против потомков Абулхаира, правивших с помощью русских штыков. Свежи были воспоминания о предательстве султанской верхушки движения 1773—1776 г. г., об участии Нуралы-хана и его детей в карательных операциях русских войск против казахов. Поэтому война, начавшаяся в Западном Казахстане в конце XVIII. г стала освободительной войной казахского народа против России и ее марионеток, потомков Абулхаира. После смерти Касым хана среди казахских султанов началась

ожесточенная борьба за власть. В конце концов в 1523 г. султанские группировки избрали ханом внука Жанибека – Тахира [1, с.235]

Пытаясь укрепить свою власть среди казахов, Тахир стал искать поддержки у Ташкентского правителя Кельды-Мухаммеда. Когда же власть Тахира временно укрепились, он расправился с очередным посольством из Ташкента и начал готовиться к походу на Ташкент. Узнав об этом, Кельды-Мухаммед первым вторгся в пределы Казахского ханства. Сражение произошло у Туркестана, в нем Тахир потерпел поражение. Часть его владений перешла в руки победителя. Обострились отношения Тахир хана с Мангытским Иуртом. Мангыты заняли часть земель в Западном и Центральном Казахстане, подвластные ранее казахским ханам. Народ отошел

от такого правителя, восставшие казахи убили его брата Абул-Касыма. В 1526 г. Тахир вместе с сыновьями и некоторым числом своих сторонников и слуг удалился к киргизам. Он умер приблизительно в 30-х годах XVI в. в Киргизии. После этих событий большая часть родов Центрального и Западного Казахстана приняла подданство мангытских биев. Старшим среди них считался Алшагыр, владевший основными землями Мангытского Йурта - между речьями Едилы и Жаика. Земли При-аралья входили во владения его брата Шагыма, а торгайские степи - другого брата, Сейдака. Под властью казахских ханов остались лишь Жетысу и города Сырдарья. Правитель Жетысу - Бойдас хан - правил лишь небольшой частью казахов и киргизов. На Сырдарье в это же время властвовали Тогым хан и Ахмет хан. Ахмет пытался захватить низовья Торгая, но был разбит Сейдаком и попал к нему в плен с пятнадцатью сыновьями. В 1535 г. Ахмет был убит Орак батыром, после чего под власть мангытов переходит и значительная часть Центрального Казахстана. После смерти Шагыма и Сейдака Ногайский Улус возглавляет Ших-Мамай [1, с.471]

После смерти Касыма Казахское ханство распалось на несколько владений. Территориями на среднем течении Сырдарьи владел Тогым хан, внук Касыма. В 1538 г. Тогым хан со всем потомством был убит, а на его место был избран сын Касыма - Хак-

Назар (1538-1580). Придя к власти, Хак-Назар начал активную деятельность по объединению казахских родов. В 50-х годах начались междоусобицы среди мангытских мурз. Часть их хотела перейти в русское подданство, часть ориентировалась на казахов. В итоге большая группа ногайских родов откололась от Йурта и приняла казахское подданство. Мырза Смаил писал русскому царю: «Племянники мои от нас отстали, а приложились Казацкому Царю, со мной завоевались, да надо мной смерти ищут». Значительно усилившись, Хак-Назар в 1568 г. совершил поход против Мангытского Йурта и закрепил за собой земли Северного Приаралья.

Весной 1577 г. Хак-Назар начал новую войну с мангытами и завладел всеми землями восточнее Жаика. Одновременно велась упорная борьба с ханом Сибири - Кошимом. После ряда походов Хак-Назару удалось присоединить земли в верховьях Тобыла и Жаика. Кроме того, под его власть перешла большая часть башкуртских родов, входивших ранее в Сибирское и Казанское ханства. Продолжалась борьба с могульскими ханами. В 1560 г. хану Абд-ар-Рашиду удалось нанести поражение Хак-Назару в Жетысу, но вскоре объединенное казахско-кыргызское войско нанесло могулам поражение, в бою погиб и сын Абд-ар-Рашида. Следующая битва состоялась на Емиле, казахи были разбиты и отступили из Жетысу.

Положение казахов осложнилось набегами ойратов. Казахское войско во главе с султаном Тауекелем выступило в поход, но было разбито ойратами и вынуждено отступить к Ташкенту. К концу 70-х гг. под властью Хак-Назара осталась лишь западная часть Жетысу. Непокойными были и южные границы Казахского ханства. В течение трех лет (1555-1558 гг.) казахские отряды теснили ташкентского правителя Наурыз-Ахмета. Вынужденный вести войну одновременно на западе, севере и в Жетысу Хак-Назар заключает в 70-х союз с бухарским ханом Абдаллахом II. В 1579 г. Хак-Назару удалось присоединить к Казахскому ханству округа Туркестана и Саурана. Правитель Ташкента Баба султан, зажатый с одной стороны казахами, с другой - войсками Абдаллаха, решил физически устранить казахских правителей. В конце 1579 г. он приказал убить прибывших для переговоров двух сыновей Хак-Назара, а вскоре, в 1580 г., от рук наемного убийцы пал и сам Хак-Назар.

В народных легендах имя Хак-Назара овеяно славой. Ему удалось объединить распавшееся после смерти Касыма Казахское ханство, к концу его правления границы ханства на западе проходили по Жаику, на севере - по Есилю и Нуре, на востоке - по Шынгыстау, Балхашу и реке Шу. На юге казахские владения вплотную подходили к Ташкенту. Кроме собственно казахов, Хак-

Назару подчинялись часть башкуртов и кыргызов.

После смерти Хак-Назара и его сыновей на съезде родовой знати - маслихате было решено избрать ханом сына Жадика - Сыгай султана, прославившегося в войнах с мангытами. Сыгаю в год избрания было уже 80 лет, но несмотря на это, он считался самым авторитетным среди казахов. После избрания хан Сыгай (1580-1582) заключает новый союз с Абдаллахом, направленный против Баба султана. Фактически власть в ханстве находилась в руках сына Сыгая Тауекеля и именно он повел решительную борьбу с ташкентским правителем, которая увенчалась полной победой казахов. В июне 1582 г. Тауекель разбил войско Баба султана около г. Яссы (Туркестан) и убил его самого. «Затем он привез к подобному Сатурну дворцу головы Бабы и Джан Мухаммед бия, также... хан пожаловал ему в виде вознаграждения Африкенский вилайет - прекраснейшие места Согда и Самарканда». В 1583 г. Тауекель порвал отношения с правителем Бухары и вернулся в Дешт-и-Кыпчак. Сыгай хан умер близ Бухары и был похоронен в селении Кум-ушкент. Кроме Тауекеля, у него было еще несколько сыновей. В истории казахов конца XVI-начала XVII вв. известны имена Ондан султана (Узын окты Ондан - военный предводитель во времена Есим хана), Шах-Мухаммед султана - правителя

калмыков. Тауекелю (1586-1598) после возвращения на родину пришлось с оружием в руках утверждать свое право на ханский престол. Только после трехлетней борьбы с сепаратистскими силами им в 1586 г. был принят ханский титул. Тем временем международное положение Казахского ханства ухудшилось. Главной целью своей внешней политики Тауекель ставил укрепление за ханством южных городов. Особенно острая борьба шла за обладание Ташкентом. Здесь сидел бухарский наместник. В 1588 г. казахам удалось добиться преимущества и захватить Ташкент. Но наместник из-под Самарканда привел сильное войско под предводительством брата Абдуллы. Тауекель вынужден был отступить в глубь степей. Ташкент оставался под властью Бухары[4,с.111].

Перед Тауекель ханом в конце XVI в. стояли две важные внешнеполитические задачи - овладение Ташкентом и борьба с сибирским ханом Кошимом. В поисках внешней поддержки Тауекель стал искать союзников. Так например, одной из проблем, поставленных казахским посольством в 1594 г. на встрече с московским царем, было предложение координации сил против Абдуллы. Посол Тауекеля Кул-Мухаммед просил Бориса Годунова отпустить вместе с ним в Казахстан представителей персидского шаха, которые в то время находились в Москве. Казахи рассчитывали заключить военный союз

с персидским шахом для совместной борьбы против Бухары. Переговоры Тауекеля с Москвой к успеху не привели. Россия хотела, чтобы с Бухарой и Сибирским ханством Тауекель всевал самостоятельно, взамен на «огнестрельный снаряд»[3,с.123]. Благоприятная обстановка на юге возникла для казахов только в 1597 г. В Бухарском ханстве начались раздоры. Против Абдуллы выступил его собственный сын, поддержанный многими влиятельными людьми. В 1598 г. войска Тауекеля, овладев Ташкентом, у стен Самарканда разбили Абдуллу. Все города Средней Азии, в том числе Туркестанский оазис, Ташкент, Самарканд были подчинены казахским султанам. Правителем Самарканда был назначен брат хана - Есим султан. После смерти Абдуллы Тауекель решился на захват Бухары. С 80 тыс. армией он осадил этот древний город. В одном из штурмов Тауекель был ранен и в скором времени скончался. Его преемник Есим хан заключил с Бухарой мир. Самарканд был возвращен бухарским эмирам, а Ташкент, Сайрам и Андижан вошли в состав Казахского ханства.

В первой четверти XVIII в. наибольшая угроза для казахов нависла со стороны Джунгарского ханства, достигшего в 20-х годах наибольшего упрочения своего военного потенциала, политического веса в Центрально-Азиатском регионе. Существование Джунгарии, как сильного государства

в непосредственной близости от границ Казахстана, представляло собою реальную угрозу не только для казахов, киргизов, узбеков, алтайских народов и других, но и для России, чьи экономические и политические интересы в зоне Алтайских горнозаводских предприятий побуждали как правительство, так и Сибирскую администрацию принимать энергичные меры противодействия против далеко идущих устремлений хунтайшы Цеван-Рабдана. Стратегическая цель джунгарских правителей была ясна — подчинение огромных просторов Казахстана своей власти. Опустошительные вторжения калмыцких войск, участвовавшие с 40-х годов XVII в., приняли ожесточенный характер постоянного противоборства еще в конце семнадцатого столетия в связи с воцарением на джунгарском престоле Цеван-Рабдана, первым крупным внешнеполитическим актом которого явилось возобновление кровопролитной войны с Казахским ханством.

Походы джунгарских войск 1710, 1715, 1717, 1718, 1719 годов показали пагубность родоплеменных распрей, внутрифеодалных раздоров перед лицом нарастающей из года в год агрессивной угрозы. К тому же в военном отношении Джунгарское ханство представляло собою серьезную силу и для России, тем более для казахских родов. В отличие от некоторых азиатских

народов, имевших “лучной бой”, на вооружении джунгарской армии еще в конце XVII в. имелось огневое оружие с фитилем. Наличие артиллерии у джунгар ставило их в более выгодное положение. К тому же джунгары имели огромную по тем временам армию. Вооружение казахов значительно уступало джунгарам: оно состояло в основном из луков, сабель, копий, лишь незначительная часть сарбазов была вооружена фитильными ружьями, убойная сила которых была невелика. [3, с.452] Политическая нестабильность в казахских жузах поощряла агрессивные действия внешних врагов. Вторжение джунгарских войск 1711-1717 годов подточило силы казахов. Используя свое военное превосходство, джунгарские войска временно оккупировали часть Жетысу, передовые их отряды дошли до р. Сарысу в Центральном Казахстане. Последствия джунгарских вторжений побудили известных старшин, биев, народных батыров, наиболее дальновидных Чингизидов приложить усилия к объединению военно-людовского потенциала трех жузов. Первый курултай (народное собрание кочевников) состоялся летом 1710 г. в районе Каракума. Было решено создать общеказахское ополчение во главе с видным народным батыром Богенбаем. Осознание реальной угрозы, нависшей над Казахстаном, дало и первые плоды — в 1711 г. военные силы трех жузов дали отпор врагу. Джунгары отступили

к востоку. А в следующем году казахские отряды вторглись в пределы Джунгарского ханства. Ответный поход джунгарского хунтайшы в 1713 г. окончился провалом. Но первые плоды совместной борьбы не были закреплены. Воспользовавшись разногласием среди владельцев трех жузов (только лишь в Среднем жузе было три хана: Болат, Семен, Абулмамбет), в 1714 году джунгары повторили внезапное вторжение в Казахстан. Страна оказалась в сложной ситуации. Даже решительные действия Казахского ополчения весной 1718 г. в районе р. Аягуз под предводительством известных батыров Кара Керей Кабанбая и Шакантая (Жаугашар) не смогли поправить сложную ситуацию, в которой оказался Средний жуз. Положение усугублялось не только джунгарской агрессией. С северо-запада нападали башкиры, с севера — сибирские казаки, с юга часто беспокоили единоверцы — узбекские ханства, стремившиеся отторгнуть часть Старшего жуза. Однако, наибольшую опасность представляла Джунгария, частые вторжения которой в казахские земли в начале 20-х годов XVIII в. приняли угрожающие масштабы[5,с.411]

Грозный сосед Джунгарии на востоке — Цинская империя — поджидала благоприятной ситуации для достижения давно вынашиваемой цели — ликвидации Джунгарии как самостоятельного государства.

В 1722 г. после смерти цинского богдыхана Канси (Юньчжэна), длительное время воевавшего с ойратами, на границе с Китаем установилось некоторое затишье, что дало возможность Цеван-Рабдану обрушить свою мощь на казахов. Агрессия Джунгарского ханства, названная в истории казахского народа “Годами Великого бедствия” (Актабан шубырын-ды), принесла страдания, голод, разрушение материальных ценностей, нанесла невосполнимый урон развитию производительных сил: тысячи мужчин, женщин и детей были угнаны в плен. Казахские роды, дорого заплатив за беспечность своих султанов и ханов, под напором джунгарских войск вынуждены были покинуть веками насиженные места, что повлекло за собою откочевки части казахов Среднего жуза к пределам среднеазиатских ханств. Многие роды Старшего жуза также отступили к Сырдарье, перешли её и направились в сторону Ходжента. Казахи Младшего жуза откочевали вдоль рек Яик, Ори, Ыргыз к границам России. Ведя непрерывные бои, часть казахов Среднего жуза приблизилась к Тобольской губернии. “Годы Великого бедствия” (1723—1727 гг.) по своим разрушительным последствиям сравнимы лишь с монгольским нашествием начала XIII века.[7,с.326]. Джунгарская агрессия значительно повлияла на международную ситуацию в Центральной Азии. Приближение

тысячи семей к пределам Средней Азии и владениям волжских калмыков обострили взаимоотношения в регионе. Казаки, каракалпаки, узбеки, нападая на обессиленных казахов, усугубили и без того их критическое положение. В эти годы особенно пострадало Жетысу. Трагедия стала возможной не только вследствие внезапности военных действий ойратских сил. Она была обусловлена отсутствием в казахском обществе политического единства в тяжелейший период истории Казахстана. Даже в то время, когда калмыки разоряли мирные аулы, не успевшие откочевать на восток, Чингизиды продолжали свое “ремесло”— враждовали между собой. В этот критический момент дело спасения страны взял на себя сам народ, выдвинув из своей среды крупных предводителей народного ополчения: Кара Керей Кабанбая, Шакшак Жа-нибека, Наурызбая, Букенбая, Малайсары, Баяна, Есета, Райымбека, Шакантая и др. Мудрые вдохновители освободительной борьбы Каздауысты Казыбек, Айтеке бий, Толебий сыграли выдающуюся роль в объединении усилий казахских родов в этот критический период.[4,с.522] Развивая свои успехи, в 1725 г. джунгары захватили Туркестан и Ташкент. Традиционной караванной торговле в регионе был нанесен значительный ущерб. Опять, как и в начале XVIII в., основную тяжесть в организации отпора врага ваяли на себя народные

батыры Богенбай из рода Канжыгалы и Кабанбай из рода Каракерей, славные подвиги которых были широко известны среди кочевников, отчасти пропагандируемые степными импровизаторами. Успешные действия объединенных сил трех жузов начали давать свои результаты начиная с 1726 года. Если раньше казахское ополчение действовало разрозненно, собираясь в отряды преимущественно по родовым признакам, то начиная с середины 20-х годов XVIII в. казахские батыры действовали сообща, координируя свои военные планы по обширной степной зоне. В 1726 году в среднем течении р. Сарысу, при впадении в нее р. Буланты, казахское объединенное войско нанесло ощутимое поражение джунгарским силам. Это была первая крупная победа казахского народа в длительном, изнурительном противоборстве с Джунгарским ханством. Место сражения надолго сохранилось в народной памяти и получило название “место гибели калмыков” (калмак кырылган), что отразило значительность поражения джунгарских сил. Осенью этого же года казахские владыки Абулхайр, Семеке и другие видные султаны с 10-тысячным войском, напав на волжских калмыков, так часто беспокоивших западные границы казахского ханства, вынудили их отступить[6,с.332]. Однако, неблагоприятная ситуация для казахов, вызванная прежде всего опасностью втягивания в затяжную

борьбу с волжскими калмыками, находившимися в Российском подданстве, заставила казахов пойти на перемирие с ними, чтобы обезопасить свои западные границы в условиях продолжающейся борьбы с самым опасным противником на востоке — Джунгарским ханством. Велико было значение победы 1726 года и последующих удачных военных действий казахского войска в укреплении морального духа народа[7,с.241] В сознании масс утверждается мнение о необходимости сплочения сил трех казахских жузов — главного фактора в обеспечении территориальной целостности казахского государства.

С согласия видных султанов, известных полководцев общее командование объединенными силами ханства было возложено на хана Абулхаира, полководческое искусство которого снискало ему признание большей части номадов. К тому же Абулхаир хан, как организатор борьбы народа против иноземных захватчиков и как дальновидный политик, пользовался заслуженным авторитетом среди наиболее влиятельных Чингизидов, а также народных батыров. При этом не последнюю роль играло и такое немаловажное обстоятельство, что именно Абулхаир хан пользовался большим доверием соседней России, которая, сокрушив такую сильную страну, как Швеция, оказывала все возрастающее влияние

на ход международных отношений и чей крепнущий авторитет вызывал беспокойство и джунгарских правителей.[5,с.78]

Однако, в 20-х годах XVIII в. политическая ситуация еще не благоприятствовала для принятия российского подданства. Джунгарско-казахское противоборство продолжалось, оказывая значительное воздействие на международные отношения в Центральной Азии. В этих условиях все более выдвигалась задача освобождения временно оккупированной Джунгарией территории Казахстана, в частности Семиречья. Сосредоточение основных сил казахов в районе гор Ордабасы было не случайным. Отсюда удобнее было выйти на пограничные районы с Джунгарией и начать освобождение Семиречья. Свообразие местности позволяло казахским батырам незаметно от джунгарских лазутчиков сосредоточить в этом районе огромное количество вооруженных людей и расположить аулы, снабжавшие войско всем необходимым. Основные места сосредоточения казахских отрядов сохранились в топонимических названиях вдоль рек Боролдай и Кошкар-ата: поселения Большой орды и Малой орды, ущелье Абулхаир хана. Судя по дошедшим до нас фольклорным данным, казахское войско было организовано и рассредоточено в этом районе по принципу принадлежности к жузам.

Самое кровопролитное сражение с джунгарами произошло весной 1729 года в местности Анракай, на юге озера Балхаш, где казахское ополчение разгромило джунгарское войско. В народных преданиях это место носит название “место стонов и рыданий врага”. В сражении участвовали и политический противник Абулхаир хана Барак султан, хан Среднего жуза Абулмамбет, родовые подразделения Старшего жуза во главе с Болат ханом. Впервые правители трех жузов, отбросив межродовые разногласия, выступили единым фронтом. Победа была внушительная. Потерпевшее поражение войско завоевателей начало отступать по р. Или на восток. Но в это время предводители отрядов казахского ополчения в связи с внезапной смертью Болат хана рассорились из-за того, кому из них быть старшим ханом в трех казахских жузах. Главнокомандующий объединенными силами Абулхаир и владелец Среднего жуза Семеке покинули район сражения. Эти разногласия среди ответственных за судьбу страны батыров, султанов и других крупных феодалов облегчили действия джунгар и свели на нет достигнутые результаты и многочисленные жертвы народа в борьбе с захватчиками, ставя под угрозу независимость казахских жузов. [9,с.123]

Абулхаир хан с подчиненными ему отрядами Младшего жуза отступил к границам России. Значительная

часть Среднего жуза откочевала на север, часть Старшего жуза, в наибольшей степени испытывавшая давление джунгарских сил, оказалась прижатой к Сырдарье и была вынуждена временно покориться джунгарам. Общепородная борьба, достигнув значительных успехов, вследствие ставших традиционными разногласий, оказалась ослабленной, хотя усилием народных масс сохранялась территориальная целостность государства. Однако, угроза порабощения со стороны Джунгарии оставалась.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдакимов А. История Казахстана. Учебное пособие. Алма-Ата, 1994 г.
2. Аккошкарров Е. Из истории казахов. Алма-Ата 1999 г.
3. Бабаев Д. «История Казахстана», Алма – Ата, Издательство «Рауан», 1992г.
4. История Казахской ССР в 5-ти томах. Алма-Ата, 1977-1980.
5. История Казахстана (с древнейших времён до наших дней). В пяти томах. Том 3. – Алматы: «Атамұра», 2000.
6. История Казахстана с древнейших времен до наших дней, Очерк, Алмата 1993 г.
7. Кан Г. В. История Казахстана: Учеб пособие.-2-е изд., прераб. И допол.- Алматы, 2002
8. Кляшторный С., Султанов Т. Казахстан. Летопись трех тысячелетий., Алма-Ата, 1922г.
9. Кузембайулы А., Абиля Е. «История Республики Казахстан», - Астана, Фолиант, 2002г. –368с.

студентка ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар,
доцент кафедры истории ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар

ПАВЛОДАРСКОЕ ПРИИРТЫШЬЕ В ГОДЫ ДЖУНГАРСКОЙ АГРЕССИИ

Мақалада Павлодар Ертіс өңірінің Жоңғарлармен соғыстағы тұңғыш қарсы әрекет алаңы жайлы айтылған.

The article refers to the Pavlodar Irtysh as one of the first arenas Junggar counter aggression

Казахстан в XVII веке был политически раздробленной страной. Различные феодальные группы соперничали между собой, борясь за власть. Отсутствие естественных границ между владениями и постоянное соперничество за обладания кочевьями служили причиной частых столкновений и войн.

Самой кровопролитной войной в национальной истории была война с сильным и агрессивным военно - феодальным Джунгарским ханством, которое с первой половины XVIII в. начало развязывание военных действий. Для Казахского ханства, разделенного в административно - территориальном плане на жузы и имевшего ослабленное междоусобицами единое централизованное управление, такое соседство таило серьезную угрозу.

Источники этого периода упоминают помимо мелких столкновений, три крупных сражения между казахами и джунгарами. Подробности о первом из них, имевшем место в 1635 году, нам не известны: сохранились лишь отдельные факты. Отвлеченные военными действиями с китайцами, джунгары вскоре покинули разграбленный и разрушенный город, а многие жители тех краев были уведены в плен. В 1683 – 1685 годов Голдан – Бошокту ходил на Ош и Андижан, но натолкнулся на решительное противодействие кыргызов и узбеков и вынужден был отступить. После прихода к власти Цеван – Рабдана (1697 – 1727) казахско – джунгарские отношения вновь резко обострились [1, с. 154].

Борьба между казахами и джунгарами продолжалась более века,

причиной которой были столкновения за пастбищные земли. В выгодное положение, по отношению к казахскому ополчению, джунгар ставило наличие у них артиллерии. Для войны с казахами джунгары покупали вооружение и пушки у русских оружейников. В конце XVII в. — начале XVIII века хан Тауке направил главные усилия страны на отражение ойратских набегов, восстановил государственность и сохранил территориальную целостность Казахского ханства. В первой четверти XVIII века к объединению трех жузов казахов побудили вторжения джунгар. Летом 1710 года с целью создания единого ополчения против джунгар, в районе Каракумов состоялся первый курултай трех казахских жузов. По решению курултая единое ополчение казахов против джунгар возглавил Богенбай батыр. После смерти Тауке хана из-за обособления трех жузов внутреннее положение в Казахском ханстве становилось напряженным и противоречивым. Используя не согласованные действия казахов и свое военное превосходство джунгарские войска в 1711 – 1717 году оккупировали часть Жетысу. В 1718 году близ Аягуза в трехдневном сражении с джунгарами из-за того, что казахские султаны действовали разрозненно, казахское ополчение потерпело поражение [2, с.364].

На тот момент казахские султаны и старшины, более обеспокоенные защитой своих

земель от джунгарских набегов, не оказывали серьезного сопротивления наращиванию российского военного присутствия в регионе. К тому же с казахской стороны в это время предпринимались активные шаги совместных военных действий против джунгар объединенных казахско-русских отрядов. Но такой союз был не в интересах царской России. Нейтралитет в вопросе казахско-джунгарских военных конфликтов позволял царизму беспрепятственно колонизировать правобережные земли. К 1723 году казахско - джунгарские отношения кардинально изменились: был заключен джунгарско - китайский договор, цепь Иртышских пограничных укреплений не гарантировала охраны казахских кочевий от ойратов. Эти обстоятельства позволили джунгарам начать в 1723 году крупную войну против казахов [3, с.44].

Территория Павлодарского Прииртышья также превратилась в арену кровопролитных жестоких сражений. Летом 1732 года значительные военные отряды джунгарских захватчиков, численностью до семи тысяч человек, напали на мирные аулы Среднего жуза в районе Баянаула. Отряды аргынских родов во главе с Богенбай батыром и найманы, возглавляемые батыром Кабанбаем, составили основу казахского ополчения для отпора врагу. На территории бывшего совхоза Карасу Екибастузского района находится гора Богенбай. По народным

преданиям, она названа в честь Богенбай батыра, который выбрал это место для дислокации своего войска. В этом же районе на трассе канала Иртыш - Караганда возвышается сопка Кабанбай, на которой легендарный батыр разместил своих ополченцев. В декабре 1740 года двадцатитысячное джунгарское войско во главе с нойоном Септемом выступило в поход на кочевья Среднего жуза и остановилось перезимовать на правом берегу реки Иртыша, откуда предполагалось совершать опустошительные набеги на левобережную сторону. Нападения отдельных отрядов джунгарского войска в районе озера Ямышева начались к концу 1741 года. В 40-е годы XVIII века джунгары сделали попытки захвата Баянаульских степей. Аргынское ополчение возглавил батыр Олжабай Толеубайулы. Во главе отдельных отрядов встали племянник Олжабай - батыра Жасыбай - батыр, батыры Едыге, Жауке, Алпыс, Жапабек, Кошет, Дулат, Жалантос. В этом историческом сражении Олжабай - батыр во главе своих войск нанес врагу сокрушительный удар в местности Акшиман. Только здесь казахскому ополчению удалось окружить и окончательно уничтожить джунгар. В памяти народа эта местность осталась как «Калмак кырылган» («Место истребления калмыков»)[4, с.168]. Тело погибшего в этом сражении Жасыбай - батыра с воинскими почестями похоронили на

берегу озера Шоинколь, которое в его честь народом было переименовано в озеро Жасыбай.

На кочевья казахов, расположенные на границе Павлодарской области нападали и китайские отряды. В середине XVIII века в верховья районе Шидерты вторглись отряды «Поднебесной империи». Казахские ополченцы, возглавляемые батыром Олжабаем, вступили в сражение с врагами и победили. С тех пор в этом районе одна из сопки называется «Шуршыт кырган» («Место истребления китайцев») [5, с.105]. Кровавопролитная казахско-джунгарская война оставила после себя и целый ряд других топонимических свидетельств. Так, в урочище «Найза», что на территории Иртышского района, останавливались на отдых войска под предводительством знаменитого Абылая. Здесь известный скотовладелец Мурат из рода Канжыгалы из своего семнадцатитысячного табуна передал правителю четыреста отборных коней. На месте этого привала долгое время находилось воткнутое в землю копье (найза), в связи, с чем эта местность получила название «Найза» [6, с.228].

Одной из памятных дат для казахов Павлодарского Прииртышья был 1753 год, когда казахскому войску во главе с ханом Абылаем удалось вытеснить джунгар на правобережье Иртыша. А отряды кыпчакского батыра Кошкарбая в 1755 году рассеивают

джунгар за Обскую сторону. С тех времен один из сподвижников этого батыра косайдар – кыпчак Глеуберды батыр со своими сородичами навсегда остался в Кулундинских и Карасуских степях. Одно из последних сражений казахов с калмыками произошло в 1771 году, когда казахи перешли в наступление, ударив по возвращающимся из Калмыкии в Джунгарию «извечным врагам». Разгром джунгар руководили видные султаны Павлодарского Прииртышья Султан бет и Урус. Средний жуз дольше других противостоял джунгарским захватчикам. Этому способствовали и географическое расположение региона, и тот факт, что он позднее других жузов вошел под российское подданство. Решимость коренного населения сражаться до конца привела к тому, что именно на баянаульской земле впервые на белой кошме подняли, признавая султаном Среднего жуза, великого защитника казахских земель хана Абылая. Сегодня на этом месте установлен камень, надпись на котором повествует об этом поистине историческом событии. Несмотря на строительство Россией крепостей и форпостов в Павлодарском Прииртышье, борьба коренного населения с джунгарскими агрессорами продолжалась практически до конца первой половины XIX века до полной победы врага. Омирулы Жасыбай батыр приблизительно 1716 - 1741 годов, XVIII века - легендарный

казахский батыр, сражавшийся против джунгар. Происходит из рода - аргын, племени - басентин. Родился в Баянауле (Павлодарская область). Его отец Омир был красноречивым и остроумным человеком. Его мать - сестра знаменитого казахского батыра Олжабая. В родословной его называют «племянником Олжабая». Их было двое братьев, младший брат известным батыр Байсары героически боролся против джунгар. Про Жасыбая написано много в трудах Н.Я.Коншина, в народных родословных, устных преданиях, ему посвящен дастан «Ер Жасыбай». По источникам известно, он был не только племянником Олжабая, но и его близким другом в сражениях против врагов. С детства отличался как искусный стрелок и борец. При освобождении округа Баянаул от калмыков он проявил большой героизм. Однажды казахский полководец Олжабай батыр попросил Жасыбай батыра со своими войсками атаковать калмыков и перекрыть им дорогу, чтобы они не могли пройти дальше. С войском меньше чем тысяча людей, Жасыбай батыр сражался с особым героизмом, в ходе боя в открытое место в доспехах попала стрела калмыка, и он умер. Казахи не смогли противостоять калмыкам, и вынуждены были отступить. В этот момент на место сражения через горный перешеек Олжабай вошел со своим войском. Побежденные калмыки просили о пощаде, и эхо гор повторял

их мольбы. Тогда Олжабай батыр сказал: «Все вы вместе не стоите и мизинца убитого Жасыбая. Тот, кто пожалеет врага, погибнет сам». Было столько убитых калмыков, что вся дорога была устлана трупами» [7, с.95]. С тех пор эти горы называются «Қалмақ қырылған». Значит, можно предположить, что 1716 год - год рождения Жасыбай батыра, погибшего в возрасте двадцати пяти лет. Великий ученый Шокан Уалиханов описал в своих исследованиях могилу Жасыбая, которая расположена на перевале, между озерами Жасыбай и Сабындыколь. Жасыбай батыр сражался за родную землю и погиб, защищая свой народ. За это героизм народ чтит и помнит его. Перевал на горе Баян тау, где он сражался дали название «перевал Жасыбая», а также его именем назвали озеро - «озеро Жасыбая» [8, с.169]. Существует общественный фонд Жасыбай батыра в Павлодарской области. Его именем названы улицы в Павлодаре и Баянауле, установлен бюст батыра на перевале в Баянаульских горах. Тело батыра с воинскими почестями похоронили на берегу Шоинколя.

Таким образом, Павлодарское Прииртышье являлось одной из первых арен противодействия Джунгарской агрессии казахов. В данный этап истории казахского народа на передний план выдвигались такие личности, которые могли возглавить и повести за собой воинов стремившихся защитить

свою землю. Для противостояния в этой борьбе неоспорим тот факт, что для ведения военных действий, командования, по численности уступающим вражеским, отрядом необходимы бесстрашие, храбрость и героизм. Так эта статья показывает что благодаря действиям Жасыбай батыра и его единомышленников, Олжабай батыр смог в последний момент подоспеть и остановить продвижение джунгарских войск в глубь страны и оставить за собой стратегически важный горный перевал в последствии названный «Қалмақ қырылған».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Касымбаев Ж. К. Государственные деятели казахского ханства (XVII века) Алматы: Білім, 1999 – 256с.
- 2 Дулатова Д. И. История Казахстана с древнейших времен до конца XVII века. М: 2002 -488с.
- 3 Сулейменов Р. Б. Из истории Казахстана XVIII века (О внешней и внутренней политике Абылая). А: Наука, 1988 – 144 с.
- 4 Касенов Е. Б. Век казахско – джунгарского противостояния. Павлодар ЭКО – 2008 247 с.
- 5 Калиева Ж. Казахское ханство в XV – XVIII веков. Весник СГУ им. Шакарима – 2007. № 3 с. 44 – 49.
- 6 Тынышпаев М. История казахского народа. А.: Санат, 1998 – 224 с.
- 7 Буренков В. М. Баянаул. Алма – Ата. Кайнар, 1979 – 156 с.
- 8 Карпык Аль – Халел. Импрам, достойный ханов... Наши современники – Алматы – 1995 – 319 с.

ХИХЛУХА В. В., БАТТАЛОВ К. К.

*студентка ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар,
доцент кафедры истории ПГУ им. С. Торайгырова г. Павлодар.*

РОЛЬ КАНАЙ БАТЫРА В БОРЬБЕ ПРОТИВ ДЖУНГАР

Мақалада жоңғарлармен соғыс барысында Канай батырдың үлесі талданған.

In the article analyzes the value of the channel during batyra Jungars aggression.

Внутриполитическое положение ханства в конце XVII - начале XVIII вв. было довольно осложнено. Реформы Тауке хана, направленные на децентрализацию власти, проведенные в конце XVII века, были хороши только тогда, когда в обществе имелась сильная, авторитетная фигура хана, способного в ответственный момент снова брать в свои руки бразды правления.

Вторжение джунгар в Казахстан шло медленно и постепенно, столкновения сменялись перемириями, в том числе и подчинением калмыков власти казахских ханов. К сожалению, после смерти Тауке в системе верховной власти, в кругу чингизидов не оказалось сильной личности. Попытки Кайып хана и Абулхайра организовать сопротивление против джунгаров не

давали результатов. Вероятно, между обоими правителями были некоторые противоречия и несогласованность, в обществе преобладали центробежные силы и действия. При хунтайши Батуре противоречия между джунгарами и казахами переросли в непрерывные войны. Батур совершил несколько завоевательных походов против казахского ханства, после его смерти в Джунгарском ханстве начались смуты, но с приходом к власти хунтайши Галдан-Бошоктау походы возобновились, а с приходом к власти хунтайши Цеван-Рабтана началась полоса кровавых драматических событий.

Походы джунгарских войск показали пагубность родоплеменных распрей, внутри феодальных раздоров перед лицом нараставшей из года в год

агрессивной угрозы. Однако, казахские жузы смогли объединить силы и дать отпор врагу. Отряды народного ополчения разбили джунгар, отбросили их на восток и возвратили утраченные кочевья. Но раздробленность жузов все же брала верх. Это вело к несогласованности действий и соперничеству. После смерти цинского богдыхана Канси, длительное время воевавшего с ойратами, на границе с Китаем установилось некоторое затишье, что дало возможность Цеван-Рабтану нанести новый мощный удар по Казахстану, и весной 1723 году был осуществлен спланированный завоевательный поход, который вошел в историю казахского народа как «Годы Великого бедствия».[1]

Вся тяжелая ноша по защите своей родины легла на плечи могучих батыров. Поднявшись из народа, они мужественно защитили земли от захватчиков. В любой битве, сражении и войне исход зависел именно от батыров – умелых стратегов и тактиков, бесстрашных воинов. Имена батыров были известны во всех уголках Степи. Певцы-импровизаторы, жырау, славили их и слагали предания о богатырях. По своему статусу батыры относились к группе привилегированных особ казахского общества. Однако они не имели иной власти в обществе, кроме той, которую им обеспечивали их личные качества, и потому чаще других выступали в роли узурпаторов права на управление

родами. К примеру, одним из таких батыров был Канай Куттымбетулы-казахский бий, оратор, один из предводителей казахов Среднего жуза, крупный полководец, главный советник Абылай хана, общественный деятель и глава (бек) Ташкента. Канай бий принадлежал к Среднему жузу, к разделу Карауыл племени Аргын. Представители рода Аргын — Карауыл — Канай являются его прямыми потомками области. Родился Канай бий в северном Казахстане в очень удивительном живописном регионе Кокшетау, где провел детские и юношеские годы. Отец Куттымбет и дед Амалдык были одни из самых влиятельных представителей местной знати среди родственных родов Атыгай и Карауыл, поэтому юноша с ранних лет получил хорошее религиозное образование. Карауыл Канай бий в XVIII веке организовал битвы в национально-освободительном движении казахов от иноземных захватчиков. Канай бий был одним из шести биев, превознесших на престол великого Абылай хана на белой кошме на поляне, у подножия гор Кокшетау. [2]

Ильяс Есенберлин в исторической трилогии «Кочевники» писал о Канай бие, как о крупном полководце внесшем большой вклад в борьбе против джунгар.[4]

Магжан Жумабаев в поэме «Батыр Баян» посвятил Канай бию главу, где говорится следующее:

«...Все бойцы собрались лучшие
из лучших

Байжігіт и Тасболат, би Толыбай
Флаг несет Аблай в руках своих
могучих,

Караула опекун – шешен Канай,
Богембай, Канжыгалы как нар
могучи. Накопился гнев, как снег на их
бровях. Извергает Жанатай огонь, как
тучи. Богембая младший сын, как лев
в боях. Барс Сарымалай, играя пики
мечет. Молнии как-будто вместо пик в
руках. Превознесший Аблая — ханом,
стягом. Златоуст Канай, Карауылов
опекун... Все матёры волки, в лоне
Бурабая собрались. Они защитники
отчизны батыры бии. Отчего же в
раздумье хан их, не поймут. Канай бия
к Абылаю направляют

Посоветовавшись Канай бий
молвит:

Не выступит Абылай, не
прибывши батыр Баян...» [3]

В данном отрывке поэмы
отражено, как собравшиеся в Бурабае
самые знатные вельможи — советники
Абылай хана, ожидая батыра Баяна
перед запланированным военным
походом, обратились к Канай бию,
чтобы он предупредил Абылая о
начале похода. После консультации
с Абылай ханом, Канай бий сказал о
необходимости дождаться прибытия
также и отряда батыра Баяна.

Умер Канай бий в 1780 году,
будучи главой (бек) города Ташкент,
там куда был избран Абылай-ханом.
Похоронен рядом с Абылай ханом, в

Туркестане, в мавзолее Ходжи Ахмеда
Яссави. [2]

В 1999 году в связи с ремонтом
мечети Кожи Ахмета Яссави останки
святых были перезахоронены. 11
июля 1999 года в газете «Қазақстан
әдибиеті» был опубликован
список перезахороненных святых.
Карауыл Канай би в этом списке
под номером 30, а Абылай хан - 12.
В честь перезахоронения святых, у
стен мечети Кожи Ахмета Яссави,
потомки Карауыл Канай би во главе
с Героем социалистического труда
Баяном Жангаловым провели Ас в
честь Канай би. «Ас состоялся на
окраине аула Уялы 14 августа. На Асе
выступали известные люди нашей
республики: писатели Сакен Жунусов,
Сарбас Актаев, Естай Мырзахметов,
профессор ЕНУ им. Гумилева,
доктор филологических наук
Серик Негимов. Изданы материалы
исследователей Казыбека Нуралина,
Сабита Мырзагелдина, Сейлбека
Алибекова. Выпущены книги: Рамах
Абдрахманов «Карауыл Қанай батыр
туралы кейбір тарихи деректер
(Некоторые исторические данные
о Карауыл Қанай батыр»); Рамах
Абдрахманов «Карауыл Қанай би»;
Айтқажы Қазбеков «Ас» (Тризна);
Айтқажы Қазбеков «Тағзым»;
Жанатай Бекенов «Қанай би және оның
ұрпақтары» и другие.» В августе 1999
года общественность Акмолинской
области широко отметила 300-летие
со дня рождения Карауыл Канай би

— общественного и государственного деятеля Казахстана XVIII века. Также был переименован аул Карабулак в аул Канай би. Решением ономастической комиссии города Кокшетау улица Чапаева переименована в улицу Канай би.

Жизнь Канай бия исследованы профессорами Малика Габдуллина, Мынбая Исакова и выпущены материалы исследователей Казыбека Нуралина, Сабита Мырзагелдина, Сейлбека Алибекова. Потомки Канай би от сыновей Иткарабатыр, Бакы, Султангельды в настоящее время живут в основном в шести аулах Зерендинского района (Игилик,

Жамантуз, Карабулак, Енбекбирлик, Уялы, Койсалган).

Таким образом, можно сказать, что Карауыл Канай би сыграл очень важную роль в борьбе против джунгар. Своими ораторскими навыками и зрелым взглядом умело наставлял своего хана, всевал за родные земли, защищая народ, и служил ему до конца. Благодаря таким батырам, биям, общественным деятелям, как он, казахский народ смог дать достойный отпор своему врагу. Я считаю, что биография таких людей, как Канай би, должна быть подробнее изучена потому что, именно они являются нашим достойным наследием.

ЛИТЕРАТУРА

1. Манаш Козыбаев, «История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) в 5-ти томах», Том 3, Алматы, 2010.
2. Рамах Абдрахманов, «Некоторые исторические данные о Карауыл Қанай батыре», Астана, 1999.

3. Магжан Жумабаев, поэма «Батыр Баян», Петропавловск, 2008.
4. И. Есенберлин (перевод М. Симашко), трилогия «Кочевники», Москва, 1978.

*С.Торайғыров ат.ПМУ оқушысы, Павлодар қ.,
т.ғ.д., С.Торайғыров атындағы ПМУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының
профессоры.*

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕКТЕРІ МЕН ОЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Мақалада деректер талданып, олардың қазақ тарихын зерттеудегі
маңызы мен ерекшеліктері жайлы айтылады.*

*In the article analyzes the sources disclosed their features and value in the
study of history.*

Қазақстан тарихы, негізінен алғанда, шеттес елдерден шыққан құжаттар, еңбектер тұрғысынан зерттелді және жазылып келді. XIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның тарихын зерттеуде, негізінен алғанда, алыс елдерден шыққан авторлар жазған жазбаша деректердің материалдарынан зерттелді. Парсы тілінде жазылған тарихи -мемуарлық, географиялық шығармаларда да аса маңызды материалдар кездеседі. Осымен қоса ежелгі заманымыздың тарихын ашуға мүмкіндік берген түркі деректемелерінің бірі болып жазба ескерткіштерді айтпай кетуге болмайды. Оның ішінде орхон, енесей, талас ескерткіштерін жатқызуға болады.

Жалпы түріктанудың тарихи – этногенезістік зерттеулерінде қазіргі

қазақтарды көне түріктердің тікелей ұрпақтары демей, тек қана «қыпшақтар дәуірімен шектеп» түсіндіріп келуінің сыры бұрынғы саяси – идеологиялық себептерге байланысты болу керек.

Сол себептен түріктанудың ғаламдық деңгейдегі ең негізгі теориялық тұжырымдары этнотарихи, этносаяси, этноәлеуметтік, этномәдени тұрғыдан қайта бір ерекшеліп қаралуы тиіс. Бұл орайда бұрынғы зерттеулердегі жекелеген теориялық негіздердің енді қажеті болмай қалды деген ой тумаса керек. Мәселенің мәнісі мынада: сол түріктанушылар тарапынан ғасырлар бойы жинақталған теориялық негіздерді, ғылыми тұжырымдар мен соны пікірлерді бір арнаға тоғыстырып, пайымдайтын теориялық біліктілік қажет болып отыр.

Орталық Азияда V – XII ғасырларда билік жүргізген, дала өркенітігінің айрықша табиғатын қалыптастырған, бүгінгі түрік тектес этностардың ұйытқысы әрі арғы атасы болған Түрік Еліне қатысты, әсіресе оның тарихы, жазба ескерткіштері, археологиялық мұралары, материалдық бітім болмысы және тағы басқа сан салалы қырларына арналған зерттеулердің ғылыми теориялық негіздері бір арнаға тоғысқан немесе толыққанды жүйеленген деуге келмейді.

Сонымен қатар шағатай, ескі өзбек, сондай-ақ араб тілдерінде жазылған еңбектер де толықтырады. Бұл деректер ақпараттық дәрежесі жағынан да әртүрлі. /1/ Мұнда Оңтүстік және Оңтүстік Шығыс Қазақстанға қатысты, қазақ хандығының территориясындағы халықтар мен этностар жөнінде үзік-үзік деректерді таба аламыз. /3/ Рашид ад-Диннің «Жами ат- тауарихы» шамамен 1010-1011ж. жазылып біткен. XII-XIIIғ. маңғол және түркі тайпалық халықтарының тарихы жөніндегі ірі көлемді еңбек. Рашид ад-Дин шығармасының ресми маңғол жаулап алған хабарламашылардың материалдары алынған әдет-ғұрып, діни-наным, көшпелілік тұрмысы туралы мәліметтері алуан түрлі. Жылнамалар жинағының 2-ші томында тайпаның этникалық құрамы, оның топонимикасы, тарихи географиясы, саяси тарихы жөніндегі деректер бар. Орда Ежен ұлысының тарихы ,оның

ұрпағының және Жошы ұрпағының генеологиясы жөнінде мәліметтер береді.

Белгілі тарихшы және әдебиетші мырза Мұхамед Хайдар Дулатидің «Тарих-и-рашиди» еңбегі XIV-XVI Қазақстан аумағымен көрші аумақтарда өмір сүрген ірі мемлекеттердің бірі маңғол тарихына арнайы арналған. Бұл еңбек қазақ хандығының тарихын зерттеу үшін де аса маңызды бастапқы деректеме. Мысалы: Мұхаммед Хайдар Дулатидің Қасым ханның қазасы жөніндегі 930ж.(хижра) (жылсанау) жыл деген мәлімет береді. Бұл деректерді салыстыра отырып қазақ хандарының өмір сүрген уақытымен билік құрған кездерін шамалап анықтауға болады. Мұхаммед Хайдар, Ибн Мұхаммед Хусайн Дулат (1499-1551ж. өмір сүрген) Маңғолстанның аса ірі тайпаларының бірінен шыққан үйсін, қоңырат мырза Мұхаммед Хайдардың ата-бабалары Дулаттайпаларының әмірелері және бектері болған Оңтүстік шығыс Қазақстан Қырғызстан шығыс саяси тарихында зор саяси рөл атқарған, мемлекеттік қызметкер ретінде көзге түскен өзі Мұхамед Хайдар Ташкентте дүниеге келген. Оның шығармасы медивистика әлеміне кеңінен мәлім оны XVI-XVIIғ. көптеген шығыс авторларымен соңғы орта ғасырдағы Орта Азия тарихын қазіргі зерттеушілері түп нұсқа ретінде пайдаланады. /2/ «Тарих-и-рашиди» қолжазбасы түркі тіліндегі шығарма,

түп нұсқадан аударылған. Шығармада қазақ хандары Бұйдаш, Хақназар, Тәуке, Есім және оның ұлы Жәңгір кезіндегі тарихы берілген, соның ішінде XVI\XVIIғ. түп нұсқалық деректер. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и-рашиди», Шах Мұхтардың хроникасы да- осы екеуі де Шығыс Түркістанның шағатай ұрпағына арналған деректер тобына жатады.

Құрбанғали Халидтың 1910 жылы Қазанда жарияланған “Тауарих Хамса” еңбегінде қазақ халқына қатысты тарихты ел аузында айтылатын аңыздық деректер мен жазба деректерді салыстыра отыра жазады. Бұл мақсатын автор кітап ішінде былайша келтіреді: “Бұл халықтың (қазақ халқының – Б.М.) тарихы жалпы ауызда бар. Алайда жекелеген жазба тарихтары мен естеліктері болмағандықтан, әркім әр түрлі пікір айтып, біреулер жаман иесі – арам оймен, енді біреулер мұқатуды мақсат еткен. Кезіндегі бағзылар (ғалымдар болса керек – Б.М.) тарихты анығырақ түсініктеме беруге білімдері жете тұра, оған мән бермеген. Нәтижесінде мағынасы анық ел тарихы баяндалмады. Осындай себептермен, мен бар күш-қайратымды жұмсап, жиырма жылдан астам уақыт бұл тарихқа қатысты ақпарлар мен жазба деректерді жинап, жалпы жиналған мәліметтердің қаймағын қалқып алып осы кітапты жаздым” /5/

Қазақ тарихына қатысты “ақпарлар мен жазба деректерді жинап, жалпы жиналған мәліметтердің қаймағын қалқып алған” ғалым “жалпы ауыздағы” тарихқа ден қоятыны соншалық, жұртты халықтың “көне хабарларынан” мағлұмат алуға шақырады: “Қазақ халқы кітап көрмей, оқып, жазбай-ақ, тек ауыздан ауызға айтылып келген, естіген сөздерін ұмытпай келе жатқандығына дәлел көп. Сол үшін бұлардың көне хабарларына қашан да құлақ асу керек. Тарихын, нәсілін білмек болғанда олардың хикаяларына, аңыз-әңгімелеріне сүйену керек” /6/ XV-XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығына қатысты төл деректер әртүрлі себептермен зерттелмей келді. Көптеген еңбектерден жеткені — бірәсаран ғана. Қазақ хандығы қалалары түрлі басқыншылық шабуылдарға ұшырап отырғанда тарихқа қатысты деректер де сақталмай қалды. Сонымен қатар, қазақ халқын құраған рулар мен тайпалар тарихы кейбір ұйғыр, араб жазулы түркі ескерткіштерінде де сақталған, шағатай тілінде жазылғаны белгілі.

Әбілғазы Баһадүрханның “Түрік шежіресі” (XVII ғ.) - түрік тілінде жазылған төл деректердің бірі. “Шежіре” тілін зерттеуде ғалым Б. Әбілқасымов оның екі қолжазба көшірмесін, екі баспа нұсқасын және 1854 жылғы орысша аудармасын салыстыра отырып қарастырған: Бұл қолжазбаның бір көшірмесі Мәскеудегі Ресей Сыртқы істер министрлігінің

мұрағатында сақтаулы. (шифрі — Д —107). Көшірме көп уақыт өткеніне қарамастан жақсы сақталынғаны туралы да ескертіп жазады. (350 бет, тараулары бөлінген, жазу түрі — насталик). /1/

Қолжазбаның екінші көшірмесі —. Бұл нұсқада —деп аталатын көшірме (ескі шифры 584 — а, жаңасы — 721). Зерттеушілердің пікірінше кезінде В.И. Даль Орынбордан тауып, Академияның Азия музейіне сыйлаған Петербург нұсқасы барынша толық және жақсы сақталғаны. Сонымен қатар “Шежіренінің” Г.С.Саблуқов, П.И. Демезон нұсқалары да бар. /2/

Бұл орайда Мәшһүр Жүсіптің ресми түрде басылып шыққан Әбілғазы шежіресінің жариялану тарихынан да хабардар болғандығын көреміз. Мәселен, қолжазбасының бірінде (№ 1177 папка–2 том) ғалым Әбілғазы өмірбаянын баяндап, оның алғашқы нұсқасы Европада жарық көргенін айтып, Ресейдің бұл шежіре нұсқасын түпнұсқадан емес француз тіліндегі (1726 ж.) басылымнан /4/ Қазембектің аударғанын әңгімелейді:

Араб, парсы, түркі сөздерінің тілдік құрылымын жетік меңгерген Мәшһүр-Жүсіптің төте жазуда қазақ сөздерін араб графикасы заңдылығына емес, қазақша айтылу ретіне қарай жазылуы керек (транслитерациялау) деп есептеген: “Қазақ арабша “таифа” дегенді “таипы” дейді, “ғани” дегенді “кәні” дейді (олжаға кәні болдым). Ал арабша “ғани” бай деген сөз. “Дағуа”

дегенді “дау” дейді. Арабша “саяд”-аң аулау деген сөз. Қазақ “саятшы” дейді. Арабша “фаһим” дегенді қазақ байымдау дейді, “лахазза” дегенді “ілездің арасында” дейді. Парсыша “пәнде” дегенді қазақ “бөнде”, “фидея” дегенді “жаным пида” дейді.

Егер (ғлме) деген сөзді жазғанда, ғайнның үстіне үтір салмасақ, қазақ ғұлама я ғалама деп оқырын білмей, оқып келе жатқан сөзінің ретін бұзып алады. Егерде (ғұлама) деп жазсақ, бөгеті жоқ, түсіне қалады” /10/.

Мәшһүрдің бұл пікірін ғалымдар: В.П.Юдин, М.Х.Абусейтова, А.Б.Халидов, Р.Сыздықова, М.Қойгелдиев, А.И.Исин, Т.К.Бейсенбиев зерттеулері қуаттай түседі /11/.

Б. Әбілқасымов пікірінше, “Түрік шежіресін” тәржімалау (транскрипциялау) үстінде кезінде шет жерлік ғалымдар көптеген жаңсақтықтар жібергені ашып көрсетілген. «Мысалы, «1825 жылғы басылымда б мен жазылған бың, буплар сияқты сөздер Петербург көшірмесінде мың, муалар түрінде берілген, сөз ортасында б жазылған жерлерде соңғы көшірмеде п жазылған (мысалы, чабыб — чапыб, кебтің — кептін). Сол сияқты баспа нұсқада аңа, му на, йүзіке, етекiне түрінде келетін сөздер көшірмеде аю-а, мунға, йүзіле, етегіве болып өзгертілген. Баспа нұсқада кан сөзі төре тұқымының бәріне қолданыла берген болса, соңғы көшірмеде кан болмағақарды

бірыңғай сұлтан деп отырады, Үкідайдан бастап улы қақарды қааа, нгки уаи деген атау кездеседі. Біз өз зерттеуімізге негіз етіп 1825 жылғы Қазан басылымын алдық, өйткені ол ең көне көшірменің негізі қате басылған, тілдік зерттеудегі мысалдар, негізінен, сол нұсқа бойынша ғана берілді. 1871 жылғы Демезон басылымынан айырмашылық кездескен жерде оны жаңаша ішх-тде көрсетіп отырдық. Ал кітап соңындағы берілген мәтін тұтастай Демезон баспасынан алынды. Өйткені кейінгі зерттеушілердің барлығы да бұл басылымды сыни нұсқа ретінде қарастырып, мойындап, өз зерттеулерінде соған сүйенеді. Біз “іңжіреден” алған мысалдар ым ыз бен метікаеріміаді н қазақша аудармасын орын алмас үшін бергеніміз жоқ, өйткені, біріншіден, сөйлемдерді түгел оқығанда жеке сөздер болмаса, мәтін мағынасын оқушы қиналмай-ақ түсінеді. Екіншіден, “Шежіренін” жалпы мазмұнын толығырақ түсінемін, ғылыми айналымға түсіремін деген адамға оның қазақша аудармасын пайдалануына болады » /12/

Ал аударманың кейде дұрыс жасалмауы оны аударушының сол еңбектің тілін, жазу графикасы ерекшелігін жетік меңгере алмауынан да болады. « Ал Әбілғазы шығармасының тілі жөнінде мағлұмат аламын деген адам кітап соңынан берілген 50 беттік мәтінмен танысса жетіп жатыр. Оған біз алғашқы баптарды алғанымыз жоқ, қазақ тарихына қатысы бар деген және

Әбілғазының өзі қатысқан оқиғаларды суреттейтін 7, 8-баптарды алдық, соңғы 9-бапты оның өзі жазбаған, араб графикалы жазбада тыныс белгілері қойылмаған, бас әріп бөлек белгіленбеген. Сондықтан сөйлем жігін шамамен өзіміз белгіледік кісі, жер-су аттарына бас әріпті де өзіміз қойдық, мәтінді транскрипциялауда үлкен қиыншылық келтірген жер-су, ел-жұрт атаулары мен адам аттары болды. Кітапта олар сол кездегі атауларына орай жазылып берілген және олардың бірсыпыралары — моңғол, араб, парсы сөздері». /13/ Дәл осындай мәтінді тәржімалаудағы қиындықтар көпшілік шығармаларды аудару барысында кездестіреміз. Сондықтан болар қазақ хандығына қатысты көптеген деректердің аударылмауы, жарыққа шықпауы, шаң басып жатуы немесе зерттелмеуі әлі де деректану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Бұған қоса олармен жұмыс жасауда тарихи терминдер, жер-су атаулары, этнос, ру, тайпа сияқты атауларды да жақсы білу қажет.

Шығармада мемлекет, жұрт, уәлайт, ел, халық, жамағат, ру, т.б. атаулардың ара жігі айрылмай, ыңғайына қарай бірінің орнына бірі қолданыла берген тұстары да аз емес. Кейбір ғалымдар шамасы келгенше олардың ара-жігін ашып жазуға тырысқан. Ал кейбір еңбектерде тіпті атақты хандар есімі де дұрыс берілмейді.

Араб әріптерімен жазылған нұсқаларға дәлме-дәл өз мағынасындағы транскрипция да, транслитерация да келе бермейді. Сондықтан ғылыми транскрипция жасау үшін мәтін жазылған уақыттағы немесе кезеңдегі халықтың сөйлеу (дыбыстау) мәнері, тілдік ерекшелігі ескерілуі де қажет. Ал ортағасырлық шығармалар мен көне жазбалар арасында транскрипциямен қатар транслитерация айырмашылығы көп. Ортағасырлық мәтінмен айналысушы ғалымдар араб графикасын пайдаланған жазбада мәтінді транскрипция жасаудың өзіндік ауырпалығы, қиындығы, шарттылығы және ерекшелігі барын жақсы біледі. Тюркологияда “шежіреден” алынған мысалдар мен мәтіндермен жұмыс жасау барысында шартты өзіндік транскрипция жасау әдісін қолдананады.

Шежірелер далалық ауызша тарихнаманың деректері, қайнар көзі. Олар Дәшті Қыпшақ көшпелілерінің тарихи әңгімелерінен құрылған тарихи білімдерінің жинағы сияқты. Осы белгісімен бұл деректер Шығыстың кәдімгі сарай тарихнамасы ролін атқарып келді.

Көптеген ғалымдар зерттеу еңбектерінде «Тазкири – йи азизан» шығармасынан үзінділер алып пайдаланылған. Ғылыми әдебиетте Мұхаммед – Садық Қашқаридің «Тазира – йи азизан шығармасын алғаш атаған Шоқан Уалиханов болды.

Өзінің «Жоңғария очерктері» атты еңбегін «Тазкира – йи қожаған» шығармасына негідеп жазған. 1856 жылы ағайынды Мичеллдер Лондонда Орталық Азияны зерттеген Ресей ғалымдарының еңбектерінің жинағын ағылшын тілінде шығарды, бұл жинақта Ш.Ш. Уалихановтың еңбегі көрнекті орын алған. Генри Беллюо «Қашғар тарихы» деген өз еңбегінде Мичеллдер басылымы арқылы Ш. Ш. Уалихановтың еңбегін пайдаланды. В.В. Григорьев Карл Риттердің еңбегін «Землеведение» атымен аудармасые жасағанда, қосымшаларында Ш. Уалихановтың «Тазкира – йи азизаннан» келтірілген мәдениеттерін кеңінен қолданған.

1905 жылы немістің шығыстық – деректанушысы М. Хартмани Мұхаммед – Садық Қашқаридің шығармасын зерттеген еңбегін жарыққа шығарды, онда шығыстүркістандық қолжазба ескерткіштерге шолу бөлімінде В.В. Бартольдтың ілгеріде аталған еңбегін қосымша етіп берген. М. Хартманн шығарманың толық аудармасын жасамай, ондағы баяндалған оқиғалардың мазмұнын ғана берген. Соған қарамастан М. Хартманның еңбегінің арқасында «Тазкира – йи азизан» осы тақырыпта жүргізілген зерттеулерге кеңінен тартылып, ғылыми айналымға енген деуге болады.

«Шайбани – наменің» («Шайбани туралы кітаптың») авторы – Камал әд – ди (Шир) Әли Бина и

ибн Устад Мұхаммедхан – (сабз) митар Харауи. Ол жазушы әрі сазгер ретінде танылған; Герат қаласының тұрғындарының төменгі әлеуметтік тобынан шыққан; 1453 жылы туған; 1512 жылы Нәжм – и Сани басқарған сефевидтер әскерінің Қаршы қаласын ойрандап, тұрғындарды жаппай қырған кезінде өлтірілген. Көптеген зерттеушілердің пайымдауынша, әдебиеттің дарынды қайраткері Бина и шағатай тілі деген атаумен белгілі түркі деп аталған түркі тілін әдебиетке енгізуге ұмтылған Әлішер Науаиға (1441 – 1501) қарсы болған. Абдулғани Мирзоев Камал әд – дин Бина идің, Әлішер Науаи мен олардың замандастарының пікірлерін талдай келіп, бұған қарама – қарсы қорытындыға келеді және айта кетейік, бұл қорытындысы біршама негізделген. Бина и түркілерді, олардың мәдениеті мен тілін жек көрмегені былай тұрсын, тіпті өзі де түрік тілінде туындылар жазған. А. Мирзоев былай деп жазады: «Бина и тәжік поэзиясының шебері ғана емес, сонымен қатар өзбек (түркі) тілінде де өлеңдер жазған. Бағымызға қарай, ақын шығармашылығының осы бөлімінен екі дүниесі біздің заманымызға жеткен. Олардың бірі - Бабыр мырзаның бір руба иына жауап ретінде Самарқандта шығарылған Бина идің руба иы, екіншісі – оның «Шайбани – намеде» жазылған Шайбани ханның билігін сипаттауға арналған өзбекше (түркі) өлеңінің он мисрасы [3, 67 б.].

Зерттеушілік әдебиетте Қазақ даласының тарихы бойынша түпнұсқа деректеме ретінде «Шайбани – наме» өте маңызды деген пікір кеңінен таралған. Бұл пікір «Шайбани – намені», сондай – ақ «Футухат – и ханиді» зерттегенде көбіне шайбандық циклдің басқа шығармаларымен салыстыра – салыстармай зерттеудің нәтижесі ретінде қалыптасқан. Шығарманың тәуелділік сипатына қарай, тіпті аудармалық сипатта деп айтуға болатындықтан, қазіргі уақытта бұл көзқарасты қайта қарау керек екені күмәнсіз. Дегенмен зерттеуші бұл шығармаға соқпай өте алмайды, өйткені онда кейбір бірегей мәліметтер қамтылған. «Шайбани – намені» зерттеудің әжептәуір ұзақ дәстүрі қалыптасты. Бұл шығарманы А. Самойлович, М. Салье, П. П. Иванов, Р. Ф. Муқминова, А. Мирзоев, С. К. Ибрагимов, Б. А. Ахмедов, К. А. Пищулина және басқалар өз зерттеулерінде қарастырған. 1960 ж. Мәскеуде өткен XXV халықаралық шығыстанушылар конгресіне С. К. Ибрагимов «Футухат – и хани» туралы баяндамасы ұсынған. 1969 жылы С. К. Ибрагимов пен К. А. Пищулинаның «Шайбани – наме» үзінділеріне ғылыми түсіндірме жасалған орыс тіліндегі аудармасы және В. П. Юдиннің шығармаға тарихи – деректемелік зерттеуі (XV – XVIII ғасырлардағы Қазақ хандары жөніндегі материалдар» атты еңбекте жарияланған.

Сондай ақ «Шайбани – наме» туралы және оның зерттелу тарихы жөнінде мәліметер бойынша Ч. А. Стори мен Ю. Э. Брегельдің, М. Қ. Әбусейтова мен Ю. Г. Баранованың библиографиялық шолуларын атап өтуге болады.

«Шыңғыс – наме» мен оның авторы туралы алғаш мәлімет беріп, оның ғылыми маңыздылығын атап көрсеткен Е. Ф. Каль, В. В. Бартольд және А. З. Валидов болып табылады.

Бұл түркі деректемесінде ортағасырлық Қазақстан тұрғындарының саяси, этносаяси, шаруашылық, әлеуметтік – мәдени өмірін зерттеу проблемаларын және тарихнама мен деректану проблемаларын шешу үшін маңызды материалдарға ие. Өтеміс қажының шығармасы XIII – XIV ғасырлардағы Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының билігі кезеңін қамтиды және Бату ханнан бастап биліктің Тоқтамыс ханға көшкенге дейінгі Алтын Орда хандары туралы мәлімет береді. Оның мәліметінің сонылығы Алтын Орданы зерттеушілер үшін, соның ішінде XIV ғасырдағы Қазақстанның аз зерттелген кезеңін танып – білу үшін ғылыми қызығушылық тудырады даусыз.

Шығарманың мәтінінде автордың есімі берілмеген, белгілі екі нұсқасының екеуінде де бос орын қалдырылып, оған ештеңе жазылмаған. Автор кім болғаны туралы бірнеше болжам айтылады. П.Лерхтің пікірінше, шығарманы

Жалал ад – дин Румидің ұлы Сұлтан Валад жазған. Бірақ ол XIV ғасырдың басында өмірден өткендіктен, «Тауарихтың» сыни мәтінін басып шығарушының дұрыс көрсеткеніндей, оқиғалардың баяндалуы 1504 жылға дейін жеткізілген еңбектің авторы ол болуы мүмкін емес.

Р. Ф. Муқминова осы шығармадан алынған үзіндінің негізінде «шығармада аты аталған Мұхаммед Темір–Шайбани ханның ұлы болып табылады, бұл факт «Тауаррих – и гузида – йи нұсрат наменің» құрастырылуына Шаубани ханның тікелей қатысқаны әрі шығарманың авторы баяндалып отырған оқиғаларға қатысқан, оған жақын адам болғанын көрсетеді» деген болжам айтады. Р. Ф. Муқминованың болжамын құптайтын А. А. Семенов «аталған шығарманың авторы Шайбани ханның өзі» деп енді неғұрлым анық атап көрсетеді. А. К. Акмаров «Тауарихты» түркі тілді өлең түрінде жазылған шығарма – «Шайбани – наменің» белгілі авторы Мұхаммед – Салих жазған» дейді, ал ал Мұхаммед Шайбани ханның шығарманың жазылуына қатысы барын теріске шығармай, «ол көшіріп жазумен айналысқан» деп тұжырымдайды. Атап айтқанда, әңгіме бірінші жақтан айтылатын және Мұхаммед Темірдің есімі аталған тұс «Шайбани ханның өз қолымен жазылған» делінеді. «Шығарма хан Бұхара мен Самарқандты жаулап алғаннан кейін, оның бұйрығымен

жазылған», «әрине, өзіне – өзі бұйрық бермейді, «Тауарих – и гузида – Нұсрат – намеде» авторын Шайбани ханға қызмет етуге кіріскендігі туралы ойларын білдіретін жолдар бар», яғни «Шайбани хан Самарқандты қоршап алған уақытта (1500 ж.) дәл осы Мұхаммед – Салих оған қызмет етуге келген», «шығармада... Мұхаммед – Салихтың «Шайбани – Намесінде» келітірілген өлеңдер бар және «Тауарих – и гузида – Нұсрат – наме» де Бинаи мен Мұхаммед – Салихтың «Шайбани – намесі» тәріздес болып құрастырылған» деген және т. б. дәлелдер келтіріледі.

«Тауарихта» Әбу-л-Хайыр хан өлгеннен кейін Шығыс Жешті Қыпшақ даласындағы қалыптасқан жағдай, Керей мен Жәнібектің осы даладағы іс – әрекеттері туралы айтылады. Әсіресе

Сырдария бойындағы қалаларды иелену үшін Мұхаммед Шайбани ханның қазақ және моғол хандарымен шайқастары туралы егжей – тегжейлі баяндалады.

Шығармада шығыс Дешті Қыпшақ көшпелілерінің ру – тайпалық құрамына, әлемуметтік – экономикалық қатынастарына, мемлекеттік құрылымына қатысты және басқа да көптеген мәліметтер бар.

«Тауарих – и гузида – йи нұсрат – намені» Ch. Rieu, P. F. Муқминова, С.А. Азимджанова, Б. А. Ахмедов, РФА ШИ Санкт – Петербург филиалы түркі жазбалар каталогінің авторлары, М. Қ. Әбусейітова, Ю. Г. Баранова сипаттап зерттеген. С. К. Ибрагимов өз еңбектерінде осы шығармаға тоқталып, «Тауарихтың» шағын үзінділерін орыс тілінде жариялаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбілқасымов Б. Әбілғазы Баһадүрханның “Түрік шежіресі”. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 4 б
2. Әбілқасымов Б. Әбілғазы Баһадүрханның “Түрік шежіресі”. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 4-5 б
3. Қазақ фольклористикасының тарихы (Революцияға дейінгі кезең). - Алматы: Ғылым, 1988. - 432 б. /357/.
4. Қазақ Совет Энциклопедиясы (ҚСЭ). - Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы, 1983. - Т.2. - 640 б. /13-14/.
5. Орталық Ғылыми кітапхана қолжазба қоры (ОФКҚК), М.Ж.Көпеев қолжазбасы, N1177 папка. - Б.221(264;134).
6. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы (ҚКҒС). - Алматы: Ғылым, 1981. - Т.3. - Б. 121 .
7. Қ.П.Жүсіповтар әулеттік мұрағаты (ҚПЖӘМ), Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 13 тізім. - Б.1-17. ; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 3 топтама, 22 “ә” тізім. ; Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі. / Даярлаған С.Дәуітов. - Алматы: Жалын, 1993. - 76 б. /12-13/.
8. Көпеев М.Ж. Дуаның пайдасы туралы. / Баспаға әзірлеген Н.Жүсіпов. // Зерде. - 1995. - N1. - Б.28.
9. ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 13 тізім. - Б.17.
10. Бекхожин Қ. “Дала уалаяті” және мәдениет мәселелері. // Қазақ тілі мен әдебиеті. - 1958. - №10. - Б.55-65.
11. Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. / Составители Баранова Ю.Г., Абусеитова М.Х. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001. - 388 с. /42-43/. ; Абусеитова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XVI-XVII вв. : история, политика, дипломатия. - С.67-70. ; Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. - Москва: Наука, 1985. - 312 с. /95,156-157/. ; Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. - Алматы: Қазақ университеті, 1991. - 272 б. /110-112/. ; “Әділ сұлтан” эпикалық жыры. / Зерттеу, қолжазба факсимилиесі, транслитерациясы, транскрипциясы, түсініктемелері, баспаға дайындау - Исин А.И. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001. - 148 б. /17-18/. ; Бейсенбиев Т.К. “Тар,их-и Шахрухи” как исторический источник. - Алматы: Наука, 1987. - 200 с. (32).
12. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның “Түрік шежіресі” және оның тілі.- Алматы: “Арыс баспасы”, 2001.- 246 б.- 4б.
13. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның “Түрік шежіресі” және оның тілі.- Алматы: “Арыс баспасы”, 2001.- 246 б.- 5б.
14. Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники).- Алматы: ТОО «Print-S», 2003.-178 с.-С. 98.
15. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның “Түрік шежіресі” және оның тілі.- Алматы: “Арыс баспасы”, 2001.- 246 б.- 246 б.

НАШИ АВТОРЫ

Абдыкаримова М. Ж - студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Батталов К. К - доцент кафедры истории ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Азербает А. Д - старший преподаватель ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Акишанова А. М - магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Бастемиев С. К - к.ю.н., доцент кафедры «Правоведение», ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Кайырбек Е. С - студент 1-го курса ПИМК.

Жумагул Ф - студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Каскабасова А. А - старший преподаватель ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Сыздыков К. К - старший преподаватель ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Мамытова С. Н. - д.и.н., ГНС «Назарбаев центра».

Садыкова Б. Б - студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Ельмуратова Б. Ж - доцент кафедры истории ПГУ имени С. Торайгырова г. Павлодар.

Сарсекеев Д. К - студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Каскабасова А. А - старший преподаватель ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Сарсеинов Т. М - студент, ПГУ имени

С. Торайгырова, г. Павлодар.

Жумабай А. Е - студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Сыздыков К. К - старший преподаватель ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Сеитов Н. М - студент ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Тусупова Г. Б - студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Молдакимова А. С - доцент кафедры истории ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Хихлуха В. В - студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Шакиров Н - старший преподаватель ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Жусупова Л. К - к.д.н, профессор кафедры истории Казахстана, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с межстрочным интервалом 1,5, с полями 30 мм со всех сторон листа, название статьи: кегль - 14 пунктов и дискета со всеми материалами в текстовом редакторе “Word 7,0 (‘97, 2000) для WINDOWS”.

2. Общий объем статьи, включая аннотацию, литературу, таблицы и рисунки, не должен превышать 8-10 страниц.

3. Статья должна сопровождаться рецензией доктора или кандидата наук для авторов, не имеющих ученой степени.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

1. УДК по таблицам универсальной десятичной классификации;

2. название статьи - на казахском, русском и английском языках, заглавными буквами жирным шрифтом, абзац центрованный;

3. инициалы и фамилия(-и) автора(-ов), полное название учреждения;

4. резюме на казахском, русском и английском языках: кегль - 10 пунктов, курсив, отступ слева-справа — 1 см, интервал 1,0; для Вестников химико – биологической серии требуется также экспертное заключение;

5. текст статьи: кегль - 12 пунктов, гарнитура - Times Nev Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times Nev Roman (для казахского языка).

6. межстрочный интервал 1,5 (полуторный);

7. список использованной литературы (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.- например:

ЛИТЕРАТУРА

1. Автор. Название статьи // Название журнала. Год издания. Том (например, Т.26.) номер (например, № 3.). - страница (например С. 34. или С. 15-24.)

2. Андреева С.А. Название книги. - Место издания (например, М.):

Издательство (например, Наука,) год издания. - Общее число страниц в книге (например, 239 с.) или конкретная страница (например, С. 67.)

На отдельной странице

В бумажном и электронном варианте приводятся **сведения об авторе:** - Ф.И.О. полностью, ученая степень и ученое звание, место работы (для публикации в разделе «Наши авторы»);

- полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, E-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

- название статьи и фамилия (-и) автора(-ов) на казахском, русском и английском языках (для «Содержания»).

1. Иллюстрации. Перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним

представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации

представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

2. Математические формулы должны быть набраны как Microsoft Equation (каждая формула - один объект).

3. Автор просматривает и визирует гранки статьи и несет ответственность за содержание статьи.

4. Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. Рукописи, диски и дискеты не возвращаются. Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

5. Оплата за публикацию в Вестнике составляет 5000 (Пять тысяч) тенге.

6. Статью (бумажная, электронная версии, оригинал квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский

государственный университет имени С.Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137

Тел. 8 (718-2) 67-36-69, (внутр. 147; 183)факс: 8 (718-2) 67-37-02.

E-mail: publish@psu.kz

Наши реквизиты:

Р Г К П Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова

РНН 451 800 030 073

БИН 990 140 004 654

АО«Цеснабанк»

ИИК 57998FTB0000003310

БИК T S E S K Z K A

Код сектора экономики – 6

Признак резиденства -1

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ

1. Журналға мақала қолжазбасының 2 данасы қабылданады. Қолжазба парақтың бір жағында, бет жан - жағынан 3 см, 1.5 интервалмен компьютерде терілуі қажет және аталған материал түгелдей «WORD 7.0 (97.2000) Windows үшін» (кегль – 12 пункт, гарнитура – Times New Roman/ KZ Times New Roman) редакторымен өңделген дискетті нұсқасымен қоса қабылданады.

2. Мақалаға авторлардың барлығы жазылады. Қолжазба көлемі аннотация (аңдатпа), әдебиеттер тізімі, кесте, суреттерді қоса есептегенде 8-10 беттен аспауы қажет.

3. Ғылыми дәрежесі жоқ авторлардың мақалалары ғылым докторы немесе ғылым кандидатының рецензиясымен қабылданады.

4. Мақалалар төмендегі ережелерге сәйкес рәсімделуі шарт:

- УДК нөмірі әмбебап ондық жіктелу кестесі бойынша жазылады;

- мақала аты: жол ортасында айқын бас әріптермен – кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman Сур (орыс, ағылшын, неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін) жазылады;

- автордың аты-жөні, мекеменің толық атауы: жол ортасында – кегль – 12 пункт, гарнитура – Arial (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Arial (қазақ тілі үшін) жазылады;

- аннотация қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне: кегль -10 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін), курсив, оң және сол жақтары 1 см, бір жол аралық интервалмен жазылады;

- мақала мәтіні: кегль – 12 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін), 1.5 жол аралық интервалмен жазылады;

- пайдаланылған әдебиеттер тізімі (қолжазбадағы сілтемер мен ескертпелер төрт бұрышты жақша ішінде көшіріледі). Әдебиеттер тізімі ГОСТ 7.1-84 сәйкес көрсетіледі. Мысалы:

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Автор. Мақала аты II журнал аты. Шыққан жылы. Томы (мысалы, Т. 26.). – нөмірі (мысалы, №23) бет (мысалы 34 б. Немесе 15-24 бб.)

2. Андреева С.А. Кітаптың аты. Шыққан жері (мысалы, М.:) Баспа (мысалы, Наука) шыққан жылы. Кітаптың жалпы бетінің саны (мысал, 239 б) немесе нақты беті (мысалы, 67 б.).

3. Петров И.И. Диссертацияның аты: биолог. ғыл. канд. дис. – М.: институт аты, жылы. – бет саны.

4. С. Christopoulos, The transmission – Line Modelling (TLM) Method, Piscataway, NJ: IEEE Press, 1995.

5. Бөлек бетте (қазақ және электронды түрде) автор жөнінде мәліметтер беріледі:

- аты-жөні толығымен, ғылыми дәрежесі мен ғылыми атағы, жұмыс орны («Біздің авторлар» бөліміне жариялау үшін);

- почталық мекен – жайлары (толығымен), жұмыс және үй телефондарының нөмірі. E-mail (редакцияның авторлармен байланыс жасау үшін, жарияланбайды);

- мақаланың аты және автордың аты-жөні қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде («Мазмұны» үшін)

6. Иллюстрациялар. Сурет тізімі мен суреттің жазбалары жеке беріледі де, мақаланың жалпы мәтініне енгізілмейді. Әр суреттің артқы бетінде нөмірі, аты, автордың аты-жөні, мақаланың аты көрсетілуі тиіс. Дискеттегі суреттер мен иллюстрациялар 300 dpi дейін TIF немесе JPG форматымен беріледі (файлдардың аты «1-сур.», «3-сур» т. б.)

7. Математикалық формулалар Microsoft Equation (әр формула – бір объект) бойынша теріледі. Сілтемесі бар формулалар ғана нөмірленеді.

8. Автор мақаланың әдеби және стилистикалық өңдеуімен айналыспайды. Қолжазба және дискеттер қайтарылмайды. Талапқа сәйкес ресімделмеген мақалалар қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

9. Редакция мақаланың әдеби және стилистикалық өңдеуі мен айналыспайды. Қолжазба және дискеттер қайтарылмайды. Талапқа

сәйкес ресімделмеген мақалалар қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

10. Қолжазба мен дискетті материалдарымен мына мекен - жайға жіберуге болады:

140008, Қазақстан республикасы, Павлодар қаласы, Ломов көшесі, 64,

С. Торағыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, «КЕРЕКУ» баспасы

Тел. (718-2) 67-36-69

E-mail: publish@psu.kz

Теруге 28. 06. 2013 ж. жіберілді. Басуға 29. 06. 2013 ж.
кол қойылды. Форматы 197x420/2. Кітап-журнал қағазы.

Көлемі 6,78 шартты б.т. Таралымы 300 дана.

Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген Ә.С. Қылышпаева
Корректорлар: Б.Б. Әубәкірова, В.В. Нагаева
Тапсырыс № 1492

Сдано в набор 28.06.2013 г. Подписано в печать 29.06.2013 г.

Формат 197x420/2. Бумага книжно-журнальная.

Объем 6,78 уч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка А.С. Кылышпаева
Корректоры: Б.Б. Аубакирова, В.В. Нагаева
Заказ № 1492

Издательство «КЕРЕКУ»

Павлодарского государственного университета
им. С.Торайгырова.

140008, г. Павлодар, ул. Ломова, 64.